

Көш болып қашан түзелер?
Қыл жалаулы қалмақтан
Дүркін-дүркін қуалап,
Келіп тұрған көп жылқы
Қашан келіп күзелер?
Байлауда қалған ақ сұңқар
Бұрынғыдай бола алмас,
Көлден үйрек ала алмас,
Күндердің күні болғанда
Қорағытып барып түленер.
Кетпек болсаң алғаным,
Нағылғаным сенен қалғаным?!
Кетемін деп шыныңды айт,
Артыңда қалып нетемін.
Алдыңда сенің кетемін!
Арыстан кетіп мен қалсам,
Артыңда қалған бибағың,
Құрсаулы шелек қолға алып,
Қай шәһәрден тіленер?!
Сүйіп мінген Тарланың
Басын көкке қаратып,
Бауырынан жаратып,
Тұяқтан ұшқан тозаның
Жаурнынан жауған қардай боратып!
Арқадан соққан борандай,
Жел түбіне желген ер!
Атасы некес * кәуірдің
Мәстегін айдап келген ер!
Бекіре ойнар ақ теңіз
Өңгеге терең болса да,
Сіз өтейін дегенде

* Некес — жаман ниетті деген мағынада қолданылып отыр.

Белгілі өткел болған ер!
Ит мінезін ұстаса,
Қайсардың кара тасына
Қарауыл салмай қонған ер!
Шыныңменен тілесен,
Қайда кетті тілегін,
Тәңірің тілек берген ер!
Бадананды баса бөктеріп,
Жаттан жолдас ерітіп,
Еділ, Жайық екі су,
Ерінбей жортып, дүние-ай,
Басы-аяғын көрген ер!
Ерлігінде шама жоқ,
Ағаштан биік мерт тауып,
Қызметші кара құлдарша
Қорлықпенен өлген ер!
Қай батырдан кем едің,
Өлерде болдың кара жер!»

Бұл Тарғын: «Мені жұрт ағаштан жығылып өлді демес; Шағанның бойындағы көп қалмақты асырамын деп жаудан өлді дер»,— деп ойлайды екен. «Қатыным бұлай деген соң басқа жұрт та мені ағаштан жығылып өлді дер. Ойлап тұрсам, менің мұным бек ұят екен»,— деп бек қатты қаһарланды. Бұрын дәргерлер белін караймыз десе безелектеп маңына жолатпаушы еді. Қаһары келген соң, бүйтіп жатқанша біржолата өлейін деп белін қолымен басып қалғанда бел омыртқасы сырт етіп орнына түсіп кетті.

Алты құлаш белбеумен
Алып белін орады,
Алладан мәдет сұрады:
«Бабадан жәрдем болғай»,— деп

Таяна барып тұрады.
Тұрмасына арланды,
Төңірегін қарманды;
Ақжүніске сөйледі:
«Берер болған тәңірім тілекті
Қуантар болғай жүректі.
Алып кел, Жүніс, Тарланды!»
Алып келді Ақжүніс
Шұбала басып Тарланды!
Арқанда тұрған тарланы,
Хайуан бұл да зарланды.
Алып келіп ер салды,
Оналмаған енді не қалды!

Атын ерттеп болған соң Тарлан атқа екеуі мінгесті, Ақжүніске барша қару-жарағын асындырып, оны алдына мінгізді де, өзі артына мініп Ақжүністен ұстап отырып: «Кешегі жұртына тастап кететұғын ноғайдың еліне қарай жүр», — деді.

Бір уақыт болғанда
Бұл Тарланы пысқырды.
Пысқырғанменен қоймады,
Және жерді тебінді,
Хайуан бүйтіп не білді?

Сонда Тарғын Ақжүніске: «Ай Ақжүніс, бұл Тарлан менің қашаннан бергі жолдасым, хайуан болса да, мұның сыры маған белгілі. Бұл артынан бір нәрсе келе жатса пысқыратұғын еді, Егер де алқынып, ащы терге шомып шабатын болса жер тебетұғын еді. Сол екі әдетін бірдей қылды. Жан-жағыңа қарашы; біреулер келе жатпасын, менің бұрылып қарауға әлім келмейді: Біз бүйтіп науқастан әлсіреп келе жатқанда төтеннен жау келіп маза етіп жүрмесін», — деді.

Ақжүніс олай-бұлай қарады да: «Сырт жағымызда ештеме көрінбейді. Бірақ алдыңғы жағымызда емескі бір-екі қара көрінеді», — деді.

Сонда Тарғын сөйледі:
«Хақ тағала, құдайым,
Ақ тарыдай ақтарып,
Шешіп жаздың белімді!
Белім түсіп орнына,
Тағы іздедім кешегі
Тастап кеткен елімді.
Елдің шеті бола ма,
Емескі екі қара көрінді?
Сен, Тарланым, пысқырма,
Таудан үлкен күш қылма!
Көрінген қара ел болып,
Ынырсыған жау шапса да
Бір шығарман терінді!
Кім үшін сені қинайын,
Бір омыртқам мертіліп,
Жалғыздығым білінді!
Ару, саған ұнаса,
Кел, тапсам қайтер екен жөнімді!»

Солай деді де, Тарғын атының басын тартып тұрды.

Сонда Ақжүніс: «Бұлай етпеңіз, белиңнің жазылғандығын білдіріп, сол тастап кеткен ноғайдың ішіне барып, хан, халқына көрініп, жақсысына ой салып, жамандарын қорқытып қайтыңыз. Егер де бармай қайтып кетсеңіз, Қырым халқынан — Ақша-ханның қоластынан бір Тарғын деген батыр келіп, бір омыртқасы сынған соң қайтып бұйымға аспай, қарға, құзғынға жем болып, Бұлғыр таудың бұлағында өліп қалды дер», — деді.

Тарғын айтты. «Ендеше жүр!» — деді.

Бұл екеуі ел шетіне келіп түсті. Елге бармады. Тарғын менен Ақжүністің келгенін қойшы, малшы көріп таныды да, елге шауып барып, «Тарғын келді!» — деп хабар берді.

— Тарғын батыр елдің шетіне келіп түсіпті! — деп, ел биге шапты, би ханға шапты.

Бұл уақытта ханның елін кешегі Шаған бойынан Тарғынның қуып жіберген көп қалмағы келіп қамап, шабамын деп шаба алмай жатыр екен. Шаба алмай жатқаны: Ханзада-ханның бір сұлу қызы бар екен, «сол қызынды берсең шаппаймын, егер де қызынды бермесен шабамын», — деп, елді әуреге салған соң «сенің дегенінді орындаймыз» деген сөзбен өтірік дәмелендіріп, жұбатып жатыр екен.

Тарғынның келгенін есіткен соң ханы, халқы, мырзасы, биі — баршасы жиылып барып көрісті, отырысты: «Айыпқа бұйырманыз, сізге бара алмадық. — Бұл уақытта жұртымызға жау келіп, өзіміз бек қатты қайғыдамыз. Өзіңіз аман-есен жазылып келдіңіз бе?» — деді.

Батыр: «Аллаға шүкір, келдім», — деді.

Хан: «Бұл қалмақты әуелгідей қырып, қуып, бізді бұл жаудан бостан қыл», — деді.

Сонда Тарғын: «Менің әзірге жауға шабатұғын қуатым жоқ, бұл әскердің қашатұғын айласын мен сіздерге үйретейін, сол менің үйреткен айламенен өзіңіз барыңыз. Үйреткен айламы қылсаңыз өздеріңізден де қашар», — деді. Онда хан айтты: «Онда шабуға әліңіз жоқ болса, үйретіңіз», — деді. Сонда Тарғын үйретерде сөйлейді:

«Ауан, ауан, ауан су,
Ауандап үлкен балық жүзген су,
Қараже қобан қанды су,
Ақтоған бодан жанды су,
Үш өзен Самар даңды су
Су болғалы екеуі,

Кәпір менен пұсырман
Ерлеріменен даулы су,
Даулы жерде тұрмаймын,
Мен кетемін, кетемін,
Кеткенменен айдалаға кетпеймін,
Айналып Еділді өтемін?!
Қадір білмес сен итке;
Қарашы болып нетемін?!
Иірімі жок суларға
Иірілген шабақ не табар?
Қатын қалса бай табар,
Қарындас қалса ер табар.
Талапты туған жігітке
Тәңірім қайғы бермесін!
Алтыннан соққан кеудесі
Ат басындай шер табар.
Ай, жебір сұлтан, сен білмейсің,
Елден кеткен ер жігіт
Алғидың құба жонында,
Тәңірім жөнін берген соң,
Тарланға мінгесіп жүріп жөн табар!
Мінбей-түспей қарыған,
Тарлан жауға мінілмес.
Мінілсе де бұл Тарлан,
Бұрынғыдай жүгірмес,
Қалған белім үзіліп,
Балдағы алтын ақ болат
Енді белге ілінбес,
Ерлігім жауға білінбес.
Шығыршығы шираған
Бадана көзді кіреуке
Шарайнасы бес қабат,
Жау қарысы жетпеген,

Жез айырдын оғы өтпеген.
Сатуға бәсін сұрасан,
Сан ділдеге бітпеген
Енді үстіме киілмес.
Батыр жауға шүйілмес.
Неге десең, сұлтаным,
Қатып қалған көнім бар,
Шілде түспей жібімес.
Қатты қалған көңілім бар,
Май құйсаң да ерімес.
Жебір сұлтан, сен білмейсін,
Мен бір анқау туған бөрімін
Көп екен деп саған иек сүйемен,
Несібемді бір тәңіріден көрермін
Бұл барғаннан барармын,
Қырымға таман барармын.
Қырымда қалған кырық құрдас
Қырқын қасқа алармын!
Алла маған жол берсе,
Бері қарай сұлтаным,
Сапарланып салармын.
Есен барып, сау келсем,
Домалантып басыңды алармын,
Жұртыңа бүлік салармын!»

Тарғын мұны айтты да: «Жаудың қашатұғын айласы осы, кет көзіме көрінбей!» — деді.

Тарғынның бұл сөзінен ханы, халқы қорықты. Ханзада-хан айтты: «Олай болса райыңыздан қайтыңыз деді. Бұл Бұлғыр тауға сені жалғыз тастап кеткендігімнің ұятынан Ақжүніс сұлудың үстіне саған жалғыз қызымды берейін деді, жаңағы жұртымның саған бармаған айыбы үшін қолыңды бер!» — деп, қолын алды.

Сонан соң бұл батыр райынан қайтты да Ханзада-ханның ордасына келді. Бірнеше күнде белінің ауруы бітіп жазылды.

Келіп жатқан қалмақтар Тарғынның мұнда екенін білмеді. Қызын бермеген соң, атқа мініп, ханның елін шаппақ болып, барабандарын соғып, ханның үстіне келді.

Жау келгенін білген соң,
Бұл әскерді көрген соң,
Сарала туы салбырап,
Сауытының шашағы
Тұс-тұсына саудырап,
Қабағынан қар жауып,
Кірпігіне мұз тонып,
Жаурыны жазық, мойны ұзын,
Атарына қолы ұзын
Құланды қақтан қайырған,
Егескен ханды елінен,
Алтын тақтан айырған.
Ертеннен салса түсте озған,
Ылдидан салса төске озған,
Оза, оза зырлаған,
Басын тартса болмаған,
Көк айыл болып көпірсе,
Айшылықты алты аттауға ойлаған.
Артынан қиқу таянса
Қара терге боялса,
Томауыл көрсе қарғыған,
Қарғи барып атылған,
Атыла барып тік түскен.
Аяғының дәнкімен
Қазандай тасқа жік түскен.
Томаға көзді Тарланды
Жауға қарай тебініп,

Жалмауыздай емініп,
Толып жатқан әскерге
Келді Тарғын желігіп.

Алты құлаш ала атпен,
Үсті толған болатпен,
Сайдан шыққан қолатпен
Көңілін тоқсан бөледі,
Бұ да айтулы ер еді,
Келе жатқан Тарғынды,
Сонадан байқап көреді,
Қалмақ-тағы болмаған
Домбауыл деген бір жайсаң,
Жекпе-жекке Тарғынға
Соғысуға келеді.
Келе қалмақ сөйледі,
Сөйлегенде бұй деді:
«Алайын десем онайсын,
Алмайын десем тоғайсын,
Айтшы маған жөнінді
Нағылып жүрген ноғайсын?»
Сонда Тарғын сөйлейді,
Сөйлегенде бұй дейді:
«Асудан асу бел дейді.
Аса соққан жел дейді.
Сұрасаң жөнімді айтайын,
Әкен Тарғын мен дейді,
Іздегенім сен дейді.
Еркек қара қарғадай,
Қоқандаған Әлімқұл,
Сен де бір жүрген ер дейді,
Қағысқалы кел!» — дейді.
Домбауыл сонда сөйлейді:

«Асу да асу бел дейді,
Аса соққан жел дейді,
Қарсы алдыңнан қарасам,
Жасың кіші жас ұлсын,
Кезегімді бер!» — дейді.
Толғана мойнын бұрады
Алладан пәрмен сұрады,
Қашатұғын қатын ба,
Таятұғын сарсаң ба,
Кезегім бер деген соң,
Қасқайып қарап тұрады.
Атана нәлет ит қалмақ,
Қорамсаққа қол салды,
Суырып алған қужебе
Көп оғына жол салды.
Кезегендей қалады,
Созағандай алады.
Тарлан аттың басы деп,
Алтынды ердің қасы деп
Қақ жүректің тұсы деп,
Өлер жерін осы деп,
Толғанып тұрған Тарғынды,
Толғап алып салады.
Кірістен шығып кетеді,
Тарғынға таман жетеді.
Тоғыз қабат торғауыт,
Сегізінен өтеді.
Жыртыла жазды сауыттын
Қатарланған жағасы,
Қабыл еді Тарғынның
Ежелден бермен тобасы.
Өтер еді мұнан да,
Жібермеді бұл оқты

Сыйынып жүрген Тарғынның
Бітуәже бабасы.
Сонда Тарғын сөйлейді:
«Атаңа некес ит Домбау,
Атың мінген күймелі,
Ақ сауытың түймелі.
Кесілмесем қарымнан,
Айрылмасам барымнан,
Қасқайып қарсы тұр солай,
Мен тартқан соң көрсетпен,
Бәлем, саған дүние-ай!»
Желігіп келген ер Тарғын
«Алла!» — деді ақырды,
Аруағын судай сапырды,
«Я бабам!» — дей берді,
Еранлар қамын жей берді.
Қорамсаққа қол салды,
Бір салғанда-ақ мол салды.
Кезегендей қалады,
Созағандай алады.
Алаша аттың басы деп,
Қалмақы ердің қасы деп,
Қақ жүректің тұсы деп,
Өлер жерің осы деп,
Толықсып келген қалмақты
Толғап Тарғын салады.
Зырқырай оғы кетеді,
Қалмаққа таман жетеді,
Көкірек қысқан көбеден,
Қалмады қапыл жебеден,
Зырлауменен өтеді,
Бұған тоқтар қайрат па,
Мұнан да өтіп кетеді,

Бір төбеге жетеді,
Төбені төнкере тастай кетеді.
Атқан оғын көрген соң,
Мықтылығын білген соң,
Аттанып келген әскердің
Көңіліне қайғы бітеді.
Ок тоқтаған кезінде
Домбау барып құлады,
Туын қолдан жұлады.
«Лалайләмә лух» — деп
Бәлем қалмақ сұлады.
Толып жатқан көп қалмақ
Атына өпшін жабады.
Әрі, бері кеңесіп,
Ақыл-айла табады.
Тарғындайын батырды
Тұрған жерде қамады.
Қамағанын көрген соң,
Жалғыздығын білген соң
Сонда Тарғын сөйлейді:
«Олайым да бұлайым,
Көтере көр, жаббар құдайым,
Алты мындай ауыр қол,
Өзіңнен медет болмаса,
Бұған не амал қылайын.
Жаман-жақсы болса да,
Алланың болар әмірі.
Қорлық берді басыма,
Жақындап келді қасыма,
Нағылып бұған шыдайын?
Алты қырлы ақ мылтық,
Ата алмасам маған серт,
Мен атқанда ұсынып,

От алмасаң саған серт.
Қозы жауырын қужебе
Алтыннан ойған алпыс кез
Тартатұғын шак болды.
Жан-жағыма жау толды.
Қиғаш салып жауырым,
Тарта алмасам маған серт.
Талайдан бермен жұмсаған,
Қан көрмесең сусаған,
Қанға тойсан жусаған,
Тауға салсам тас кеткен,
Кеудеге салсам бас кеткен,
Алты аршын ақ болат,
Қынаптан алып суырып,
Шаба алмасам маған серт,
Қанға тоймасаң саған серт!
Айдаһардың тіліндей
Салсам кеткен білінбей,
Қарағайға саптатқан,
Шұбар туға шұлғаған;
Аруаққа көрсетіп,
Талай жауға мақтатқан,
Төрт қырлаған көк сүңгі,
Жау ішінде жалданып,
Толғамасам маған серт!
Толғауыма шыдамай,
Толықсып сынсаң саған серт!
Қысқа бақай, тар мықын,
Кебеже қарын, кең құрсақ,
Құлжа мойын төгерек,*
Ұмтыла шапқан Тарланым,
Алты мыңдай кісі екен,

* Төгерек — жұмыр деген мағынада қолданылып отыр.

Тіл жіберсең саған серт!
Сен желігіп жүргенде,
Тая шапсам маған серт!
Тауыса шапса бұл жауды,
Сонда бітер Тарлан бәйгесі,
Осындай жауды көрген соң,
Жау екенін білген соң,
Қиқулатып кірген соң,
Қаса қатын болмаса,
Бізге ұқсаған ерлердің
Көкірегінде болар ма,
Қайран тәңірім қайғысы?!
Алтыннан соққан кіселі,
Әжептәуір мүшесі».
Бұлайынша толғап Ер Тарғын
Енді атынан түседі,
Қысқартты келіп құйысқан,
Өзінде жоқ Тарғынның
Алладан басқа туысқан.
Мұндай-мұндай жауларға
Неше дүркін жуысқан.
Жуысқан жаудың жүрегі
Мұз құйғандай суысқан.
Тартты бекем айылын,
Жасынан көрген қайының,
Білмесеңіз Тарғынның
Білдірейін зайырын*,
Шабайын деп батыр тұр,
Алла берсін қайырын:
Мінді батыр еріне,
Іздеген жауға көріне,
Келген қалмақ жолықты

* Зайырын — анығын деген мағынада алынған.

Тарғын сынды бөріге.
Кеудеден жаны кетпесе,
Әл, қуаты бітпесе,
Тарғын намыс берер ме?
Ақыл-айла табады,
Келді қалмақ қамады,
Сары ала туы салбырап,
Қабағы тастай түйіліп
Аллалап Тарғын шабады.
Ай бетінен кіреді,
Күн бетінен шығады.
Қойға кірді бір бөрі,
Бөріктіре қырады,
Талай қалмақ құлады.
Ер қайратын сынады,
Тарлан атты бұлады.
Атысқан жауы артық көп,
Қай уақытта тынады?
Сүйіп мінген Тарланға
Басты келіп дойырды.
Тарлан салды мойынды,
Толып жатқан қалмаққа
Тарғын салды ойынды,
Талай қалмақ жойылды,
Қару қанға тойылды.
Бір уақыт болғанда
Салды келіп қамшыны-ай,
Сауырсынан тер кетті
Көктен құйған тамшыдай,
Қысылды-ау, батыр қысылды,
Қысылмай батыр не қылсын,
Сауытын қанға малшыды?
Бір уақыт болғанда,

Толғады батыр найзаны,
Жалғыз жаумен ойнады,
Жауды еркіне қоймады.
Көтеріп салған көк сүңгі
Тіріде қанға тоймады.
Бір уақыт болғанда
Суырды белден қанжарды,
Жауға таман ал барды.
Қалмақтың көбі шалбарлы,
Шалбарлыны сермеді,
Іліндірді сағактан,
Бауыздады тамақтан.
Қарсы алдынан қараса,
Адам шыдар ер емес,
Қар жаудырды қабақтан.
Бір уақыт болғанда,
Қынабынан суырды
Қыялай тартып қылышты,
Жалғыз жаумен ұрысты.
Жау қарасын көрген соң
Ұмтылмай кетер ер ме еді?
Ит арқасы құрысты.
Ердің жаудан кашуы
Шаригатта дұрыс па?
Алты күн айғай салғанда,
Жетінші күн болғанда,
Тарлан сонда түзеді,
Жылмия басып жүрісті.
Сегізінші күн болды,
Көп қалмақтың басына
Атпайтұғын түн болды,
Ер жігітке сын болды.
Қорамсақтан суырды

Куалай тартып садакты-ай.
Келген қалмақ көп еді,
Көп те болса қалмақтан,
Алты күн айғай салғанда,
Азғантай қалды қадақтай.
Тоғызыншы күн болды,
Мойынынан алады
Атайын деп мылтықты-ай.
Неше батыр болса да,
Түтін қосты түтінге,
Ынтықты-ай батыр, ынтықты-ай!
Санын садақ үзген көп қалмақ
Сынған санын сүйретіп,
Тарғынның қуысын көрген соң
Қашты сайға сылтықтай.
Тап он бір күн болғанда.
Ердің жүрген намыспен,
Күні-түні шабыспен,
Қиқу салған дабыспен,
Ұмтыла шапқан Тарланның
Мойынынан жал кетті,
Аяғынан әл кетті,
Неше жүйрік болса да,
Бір тынымы болмады,
Болдыратұғын күн бітті.
Мойнын барлай қараса,
Өкпе-бауыр жалы бар.
Аяғын барлай қараса,
Болар-болмас әлі бар.
Он екі күн болғанда,
Болдырды деді жануар.
Аруағы қашты кәпірдің,
Сұсы басты батырдың.

Болдырған соң Тарланға
Қаһары келді батырдың,
Басты келіп тепкіні,
Сонда Тарлан ұмтылса,
Әлі де болса бедеудің
Үй жыққандай екпіні.
Жауды қоймас білемін.
Бұл батырын сықылды
Нағылып қойсын бұ жауды,
Ежелден жауға әйгілі.
Бір уақыт болғанда,
Қарайды да күн батты,
Сарғайды да таң атты;
Қызара келіп күн шықты.
Күн шыққанда қараса,
Болған екен тамаша,
Қырылып жауы батырдың
Өзі қапты оңаша.
Астына мінген Тарланның,
Тұрпатына қараса,
От орнындай тұяқтан
Оймақтайы қалыпты.
Етектейін еріннің
Екі елісі қалыпты.
Қиған қамыс құлақтан
Бір тұтамы қалыпты.
Жалбыраған жалынан
Жалғыз қарыс қалыпты.
Бір құшақтай құйрықтан
Бір уыстай қалыпты.
Тұла бойын қараса,
Он жеті жерден жаралы,
Сонда да тәңірім алмайды,

Ол жараға болмайды,
Әлі де ойын салады,
Қос тізгінін созады.
Артынан қиқу таянса,
Ит арқасы козады.
Қос тепкіні салған соң,
Қамшыны басып алған соң,
Шаршады Тарлан десек те
Жер басқаннан озады.
Отырысы нән болып,
Тұла бойы қан болып,
Жүрген жері шан болып,
Көргендерге тан болып,
Төскейден төмен желеді,
Көңілін жауға бөледі,
Ханзада сынды ханына,
Қара ноғай биіне
Аман-есен келеді.
Бірін-бірі көреді,
Ханы, биі, мырзасы
Иіліп сәлем береді.

Тарғын жаудың қырғанын қырып, кашырғанын кашырып, аман-есен келіп, Ханзада-ханға көріскен соң, мұның қуанышына ат шаптырып, той қылып; арақ-шарап ішіп, халық тойдың қызығыменен танның атқанын, күннің батқанын білмеді.

Бірақ хан қызын беремін деген уәдесінде тұрмады, қызын бермеді. Хан (Тарғынға): «Жеті атаңнан бергінді сұрап келіп отырсам, кожа мен төреге ешбір шатасқан жерің жоқ екен, соның үшін саған қызымды беруге аталарымның аруағынан қорқамын,— деді.— Енді бұл он сан Орманбеттің ішін қыдыр да көр, қандай сұлу қыз тапсаң да алып берейін»,— деді.

Сонда Тарғын айтты: «Биылғы Бұлғыр таудың ішіне жал-

ғыз тастап кеткенінің кінәсін кешіп едім, енді қызынды беремін деп жауынды қырдырып алып, қызынды бермегенінді кешпеймін»,— деп, Ақжүністі алды да, Қырымға қарай жүре берді.

Сонда: «Осы кеткеннен қайтып келсе бізге жақсылық болмайды» — деп хан елі оның ызалы кетуінен қатты қорықты; малын баға алмады, отын жаға алмады, асын іше алмады. Ханы, халқы жығын болып әбігер тартты.

Ол уақытта жүзден асып жатқан Сыпыра-жырау деген бір шал бар еді. Ол Сыпыра-жырау өз өмірінде қолынан тоғыз ханды өткізіп, толғау айтып тоғыз ханды түзеткен кісі еді. Жұрт сасқан соң ханы, халқы жиылып Сыпыра-жырауға барды да, Сыпыра-жыраудан сұрады: «Біз Тарғын батырды екі алдадық, әуелі Бұлғыр тауға жалғыз тастап кетіп, қайтып келеміз деп келмей кеттік; екінші, қызымды беремін деп жауымызды қырдырып алып бермей қалдық. Сонан соң ол ашуланып: «Қырымдағы қырық құрдасымды алып келіп жұртыңды қырамын»,— деп кетті. Ол өзі Қырымнан қыз алып қашты, ханына қылмысты болып жүрген кісі еді. Ол жұртына барып, мұнда қайтып келер ме, я болмаса ол бізге өтірік айтып, бізді қорқытып кетті ме? Соны болжап бізге айтшы, көпті көрген көне едің, не десеңіз сіздің ақылыңызбен боламыз»,— деді.

Сонда Сыпыра-жырау айтты:

«Хан менен төрем келіпсін,
Би менен мырзам отырсын,
Бізге ақыл салсаңыз,
Біздің тілді алсаңыз,
Тарғындайын батырға
Жиылып барып бәріңіз —
Қаран түгел ханыңыз
Қимылдаған жаныңыз
Батырды еске алыңыз,

Етегіне басың салыңыз.
Егер кетсе еліне,
Тату болып қалыңыз.
Буырқанып бұрсанса,
Мұздай темір құрсанса
Жыртпай кетпес жағанды,
Жаңылтар келсе тобанды
Шулатпай кетпес баланды,
Қан етпей кетпес қалаңды.
Бір түбектей бір қылар
Жалпы жатқан далаңды.
Қырым деген ағанды,
Ағанның ісі жаман-ды».

Сонда хан, қызын бермек болып, Сыпыра-жырауға: «Біздің шәһәріміздің ханының, халқының өтірігі шықты. Біздің ішімізде (Тарғын) тілімізге нанатұғын бір кісіміз қалмады. Оны нағылып тоқтатамыз? Осы өз қоластыма қараған кісімнен сол Тарғын тіліне нанатұғын бір кісі тауып бер»,— деді.

Сонда Сыпыра-жырау айтады:

«Батырдын жіберініз
артынан,
Қызбенен қалған бүлініп
Қара ноғай халқынан
Қасына ерген баяғы
Қарасай ұлы Көбенді,
Алшағыр ұлы Тегенді,
Өмір ұлы Сыбанды.
Аруақты туған ерлердің
Аллаға берген уәдесі бар болар.
Қызметі сінген қосшының
«Тарлық жері тап келсе,

Тілегін бермей кетпен деген-ді».
Бұл үш кісі Тарғынның
Соңынан қуып кетті енді,
Батырды қуып жетті енді,
Етегіне басың салды енді,
Ашуын тілеп алды енді,
Елге қарай жүрді енді,
Ел ішіне кірді енді,
Ханы, халқы жиылып,
Хан ордаға кірісіп,
Бірін-бірі көрді енді.

Бұл Тарғын ханның үйіне келген соң, ханы, халқы жиылып отырса да, хан өзінің ұятынан ешбір сөз бастап айта алмады және Тарғын да ешбір сөз бастамады.

Сонда Сыпыра-жырау сөйледі, Тарғын батырға қарап тұрып:

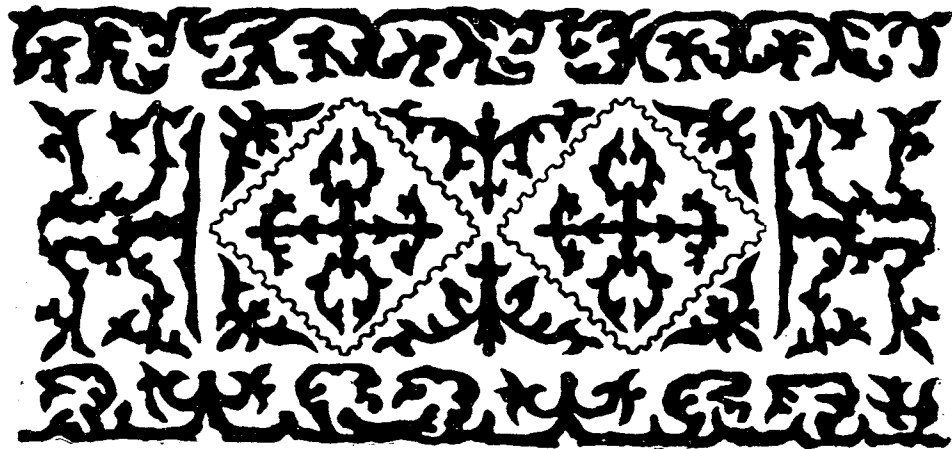
«Ай батырым, батырым!
Тауда Тарлан ақырса,
Тас мұрынын ару сұңқар сызғырса
Көгілдірін ерітіп,
Көлден кулар ұшар ма?
Әділ туған хандары
Қара берен батырға
Беремін деп бермейді,
Өтірік сөзден өлмейді,
Бұл сықылды хандары
Бұл сықылды батырды
Жалған сөзбен қысар ма?
Хан мен қара келген соң,
Сіз сықылды батырға
Ашуын бермей кетсе ұқсар ма?
Ай батырым, батырым!

Сөз айтады алдында
Сыпыра-жырау бакырын.
Ханы, халқын жиылып
Айт деп отыр біздерге,
Құлақ салып тыңдасаң
Біз айталық сіздерге.
Аруакты туған ер болсаң,
Нағыласын бір қызды!
Жас баладай жайдақтап,
Жас тайлақтай ойнақтап
Шыға берме түздерге,
Мына тұрған ханыңыз,
Қимылдаған жаныңыз
Сый қылады алыңыз.
Қара лашын береді,
Көлден көлге шүйсейші!
Қара арғымақ береді,
Елден елге мінсейші!
Ақ патша жіберген
Балдағы алтын ақ берен,
Мұны саған береді,
Аш беліне ілсейші!
Бадана көзді кіреуке
Мұны саған береді,
Баса келіп кисейші!
Нағыласын бір қызды!
Бес жүз атан береді,
Шағаннан көшсең суытып;
Бес жүз бие береді,
Желілеп мұны байлашы!
Нағыласын бір қызды!
Бес жүз ауыл береді,
Өз алдыңа сұлтан боп,

Сүйген жерін жайлашы!
Неше батыр болсаң да
Алмаймысын бұл сыйды?
Миың болса басыңда,
Айтып тұрмын қасыңда,
Осы жерді бір ойлашы!!»

Бұл батыр енді райынан қайтып, ханның, халқының берген сыйын алды. Қара ноғайдың хан, халқымен татуласып табысты да, Жанарыстан Үш Тарғын деген тауды барып жайлады, әрі қыстады, әрі сол жерді мысыр етті. Сол елге Тарғынның өзі хан болды және батыры болды, сөйтіп жүргенде Тарғынның өзі қартайды, ажал келіп дүниеден көшті.

Бұл Ақжүністен бір Ардаби деген ұл туды, бұл да бек ер болды, бек асыл би болды. Бұл Ардабиден екі бала туды: үлкені Әжігерей мырза. Әжігерей мырза жиырма жасында дүниеден өтті. Енді жеті жасар кенже баласы Айғожа қалды. Бұл Айғожа бес қалаға хан болды. Сөйтіп жұрт иесі болып, хан болып таққа мініп, бес қаланы билеп мұратына жетті.

Қамбар батыр

Жақсылар, дастан айтайын,
Әуелі алла сыйынып,
Екінші кәміл піріме.
Құлақ салып тыңдаған
Жамандық көрме тіріде.
Батырлар қылған қайратын
Қартаймай тұрып әрі де.
Ертедегі ерлерден
Нұсқа болып соңғыға,
Қалған өлмей бірі де,
Ойлағанға осындай
Опасыз жеңіл дүние.
Тенізден шыққан құрдымдай
Жетпеді ешкім түбіне.

Қазынаға жинәп гауһар тас,
Айдаһардай болып мас
Сақтаған алтын ініне.
Ашқа тамақ, жаяуға ат,
Төрт түлік малға көңіл шат
Жарайды екен қысылса
Жұртының қиын күніне.
Алты ұлы бар Әзімбай,
Қызы сұлу Назымдай,
Тоқтады барша тіліне.
Ғашықтық жолын ойлаңыз,
Бектермін деп қоймаңыз
Шығарған сөздің мініне.
Қыз Назым шықты бұрандап,
Он сегіз толған жасына.
Қәмшат бөрік келісіп,
Бриллиант қойды басына.
Қара мен төре қайғырды
Болса деп бізбен ашына.
Қазақ пен қалмақ қанша жан
Хабарланды сұлудан
Дабысы жұртқа шашыла.
Жолбарыстай алты ұлдың
Айбатынан сескеніп,
Келе алмады еш бенде
Әзімбайдың қасына.
Дауыс * құстай түрленіп,
Қоныраудай алтын күнреніп,
Ертелі-кеш серуенге
Шығады майлап шашын да.
Жәннеттен шыққан хорлардай

* Дауыс — тоты құс, кейде «таубыс» құс деп те айтылады.

Форымына карасан,
Қызықпастай қай адам
Ол Назымның нашына.
Сүйегі асыл дүр еді,
Құдайдың өзі біледі,
Он төртінші айдай боп
Түседі кімнің қасына?
Алпыс сомдық әр кезі
Үстіне асыл кигізді,
Жорғадан жегіп қара көк
Күймелі арба мінгізді,
Көзі түскен бенденің
Жүрегін оттай күйгізді,
Ашылған гүлдей нұрланып,
Қылығымен сүйгізді.
Өзі теңінің ішінде
Асырып дәурен сүргізді,
Уызында жарыған
Ерте туған бағландай
Толықсытып жүргізді.
«Назымға тандау қоям»,— деп
Бұл хабарды Әзімбай
Алашқа тегіс жүргізді.
«Он екі жасар балаға,
Мал жайып кеткен далаға,
Қалмасын — деп қатардан»
Бұларға айтып білгізді.
Тоғыз қабат торқадан
Қамзол киді қынама,
Таңдап Назым тимесе
Толқыған көңіл тына ма?
Алмаққа әркім талап қып
Сыйынды жаппар құдайға.

Қазақ пен қалмақ ноғайлы
Ел еді жатқан құрала,
Назымның көрмей ақ жүзін,
Жанды кісі үйінде
Сабыр қылып тұра ма?
Ат шаптырып, той қылып,
Ашыққанды тойғызып,
Жиылды жұрт жамаға.
Бір төбенің үстінен,
Қыз Назым шықты басына
Салдырып биік мұнара.
Назымды малсыз алмаққа
Шалдар да жаман желіккен,
Қартайған адам көп екен
Кемпірден көңіл зеріккен.
Жарасты деп киеді
Елтірі қара бөріктен.
Қатындары үйінде
Қайғыланып жылайды:
«Сұлуды алса байымыз
Айрылдық,— деп,— серіктен».
Үміткер болып барша тұр
«Сабағынан үзіп ап,
Жесем,— деп,— піскен өріктен».
Алтын тұғыр үстінде,
Назым отыр қонақтап,
Ақ тұйғындай еріккен.
Қара мен төре таласып,
Форымына қарасып,
Алдынан өтті көріктен.
Қыз Назымның майданы
Әр топтың болды базары.
Түседі көпке сәулесі

Қағаздай кірсіз ажары.
Осынша жұрттың артынан
Аумады жанға назары.
Жердің жүзін шандатты
Жиылған қоршап адамы.
Қасқа мен жайсаң, бектердің
Таусылды ақыл, амалы.
Бәрі де өтті шұбырып
Қалмады жақсы, жаманы.
Теңіздің бойы ноғайлы
Ел екен өскен жағалы.
Жарлыны байға тенгерді,
Көңіліне халықтың жел берді
Қыз Назымның заманы.
Сұрады сұлу сөз ашып,
Аузынан дүр шашып:
«Бар ма екен,— деп,— далада
Жігіттің келмей қалғаны?»
Сұлудан үзді күдерін
Дәмелі болып тұрғаң көп.
Қайтпақшы болды үйіне
Бәрі де бірдей өкпелеп.
Он екі баулы өзбекте
Әзімбай еді қара көк —
Арылмаған уызы,
Сабада пісер қымызы;
Арғы атасы асыл тек,
Осыншаның біреуін
Тал бойына көрмейді еп.
Қапаланып Назым тұр
Қабағын түйіп қайғы жеп.
Біреу айтып білдірді:
«Мерекеге келмеген

Әлімбайдың баласы
Қара қасқа атты Қамбар бек.
Ерлікті елден асырған
Айыбы жалғыз, кедей», — деп.
Жауап бермеді қыз Назым
Жиылып тұрған кісіге.
Қарамады назар сап,
Еш бенденің түсіне.
Қалағаны келмесе
Басқаменен ісі не?
Қатты батты қапалық
Үлкен менен кішіге.
Жұрт әуес болған сұлудың
Көңлі ауды сыртынан
Ер Қамбардың күшіне.
Алты ағасын, әкесін
Ақыл мен Назым биледі.
Қайтарды бәрін адамның,
Біреуін таңдап тимеді.
Мұнарадан түсті де
Көк жорғаны жектіріп,
Келтірді баркыт күймені.
Жақсы көрді Қамбарды *
Мақтауын есітіп білгелі,
Қандай түрлі екенін
Көзімен көріп, білмеді.
Сұлу да қайтты үйіне
Ер Қамбар болып сүйгені.
Жігітінде Әлімбай
Жұрт иесі болған хан,
Қол қусырып сыйлады,

* Қ. Амангельдиннен, бұрынғысында: «көріп жүр еді» делінген.

Ғазиз тұтып барша жан;
Ол күнде перзент жоқ еді
Дүние малын жиды сан.
.....*
Жарлылық шығып көңілінен
.....
Қызықта мейрі қанады.
.....
«Қасымда адам бар ма?» — деп
Төңірекке қарады,
Арбаға басқан пішендей
Тұлпарға артып барады,
Жағалай қонған кедейдің
Ашылған әбден араны,
Әлімбайдың баласы
Күніне қиын жарады.
Алпыс үйлі Арғынның,
Тоқсан үйлі Тобырдың
Қабыл болды тобасы,
Қайнады майға қазаны.
Қара қасқа атқа жем беріп **
Күніне көрді шабысты,
Камбардың бар деп тұлпары
Алашқа барды дабысы,
Кедейсін деген кісіге
Қылмайды батыр намысты.
Астындағы бедеуі
Суытуы түскен соң
Ұшқан күспен жарысты.
Құйындай шаны бұрқырап,
Атқан оқтай зырқырап

* Мына жерде көп жолдар түсіп қалған.

** Қ. Серғазиевтен, бұрынғысы «атты жіберіп».

Қылады жақын алысты.
Сүнгіген суға үйректей
Жасырынып қалды қаз,
Паналап биік қамысты.
Дабылын қағып, сұңқар сап,
Болмаған күні мыңын ап,
Көлдегі құсты тауысты.
Жұрттың көңілі тынады,
Екпіні қатты дауылдай
Ерлігін әбден сынады;
Ағайыны қуанып,
Аллаға шүкір қылады.
Күмістен тағып қарғысын,
Соңына ертіп тазысын,
Ау қылып * Қамбар шығады.
Қасындағы құмайы
Таңынан тартып талайын
Тау текенің жығады.
Айрылады жарылып,
Қиік пен атқан құланы.
Ат бетіне қарамай,
Ақ бөкендей жосытып,
Айғайын салып қуады.
Ашуменен аямай
Тұлпарға қамшы ұрады.
Найзамен өзі шабақтап,
Тазысы жетіп тамақтап,
Қасап сойған ешкідей
Қан сасытып қырады.
Түс қайтып, бесін болғанда
Артына мойын бұрады.

* Аңға ау құрудан шыққан.

Қара қасқа атты қаңтарып,
Мандайын сүртіп дем алып,
Шылымын шегіп тұрады.
Серкедей басып тақымға
Семізін таңдап жинады,
Арығын таңдап алмады.
Оның бәрін артқанмен
Бір атқа қайтып сыяды?
Алпыс үйлі Арғынның,
Тоқсан үйлі Тобырдың
Ашыққанын тойғызды,
Батыр туған Қамбардың
Тимеді жоққа зияны,
Шекесінде Қамбардың
Бар екен алтын тұлымы,
Сұрап алған құдайдан
Әлімбай ханның құлыны,
Ешкімге аза * бермеді
Қыздан да зият қылығы,
Ау қылып шығып жөнеді
Үйінде болмай тынымы.
Далада жатқан жайылып,
Бұғы, киік құрыды.
Ордалы құлан обығып,
Бір бәлеге жолығып,
Жануарлар жабығып,
Көбейіп кетті шығыны.
Тағы да қоймай аулады
Таудағы киік, бұғыны.
Қарсағы бар қасында,
Тазысының алғаны

* Аза — қайғы.

Түлкінің арлан қызылы;
Құлақтары салынып,
Жаратқанға жалынып,
Бір жар тасқа қамалып,
Бөрілер қорқып ұлиды.
(Кездессе тобы Қамбарға,
Бірі қалмай құриды)
Қазақ емес, сарт емес
Қамбардың түбі ноғайлы,
Азусыз аңды тауысып,
Қоймады қырып оңайды.*

Құлан менен киіктің
Далада жатқан бірі жоқ
Бұрынғы қызық болмайды,
Тұлпарын көлден суарып,
Аралап жүріп келеді,
Ағашы қалың тоғайды.
Етпетінен жығылып,
Ішіне шаттың тығылып,
Тұмсығынан қан аққан
Көреді өлген торайды.
Хадиса ** деп бұл қандай,
Төңірекке қараса,
Құйрығын қысып бұтына
Жолбарыс жатыр ыңранып
Шабуға таппай орайды,
Оттай көзі қызарып,
Ыңыранған даусы зорайды.
Қаһарға мініп ер Қамбар,

* Ә. Дәнекеровте «манайды» делінген.

** Хадиса — уақиға.

— Қайтесін, — деп, — сен заңғар *
Құдайдан мәдет ** сұрайды.
Жатқандай болды шөккен нар,
Айбаты күшті арыстанның
Қасына қайтып жақындар,
.
Қамбар айтты тұлпарға —
«Қанатты туған пырағым,
Аға-іні сен едің,
Тар жерде жолдас шырағым,
Мойның алтын таяқтай,
Қамыстай екі құлағың;
Төрт аяғың қазықтай,
Төңкерген кесе тұяғың.
Сұлулығың сүмбідей,
Жылқыға бітпес жануар
Сымбатың менен сыяғың.
Ажалым жетіп осыдан
Өліп кетсем орным жоқ,
Өзіне мәлім бұл жағым.
Қара қасқа ат қалтырап,
Осынша неге қорқасын?
Шат болып тұрмай шырағым!***
Қиын екен жалғыздық
Жабығып қатты жыладым.
Ажал жетпей жан шықпас,
Тәуекелге бел байлап,
Пешенемді **** сынадым.» —

* Заңғар — бұл сөздің екі мағынасы бар: 1-мағынасы — алып, 2-мағынасы — жауыз, жексұрын.

** Мәдет — көмек, жәрдем.

*** Қ. Серғазиевтен, бұрынғысы: «шак», «тымағың».

**** Пешене — бақ, маңдай деген мағынада.

Селебесін суырып,
Бос қалдырып қынабын.
Қайратын жиып, ер Қамбар
Шерінің * барды қасына, —
Болғай деп асыл мұрадым.
Сол уақытта жолбарыс
Түгінің бәрін жатқызды,
Құлағын жымып, жасырды,
Керендей ** ашып ауызын,
Арыстан *** жаман ақырды;
Дауысы жерді көшіріп,
Нар маядай бақырды.
Бүркіттей жазып тырнағын,
Тұлпарға барып асылды;
Қамбар да қайтпай ұмтылып,
Бар қайратын шақырды;
Құйрығынан көтеріп,
Айналдырып басынан,
Лақтырып жіберіп,
Қырық қадам жерден асырды,
Құлаған жардай дүрс етіп,
Ырылдауға әлі жоқ,
Демінен түсіп басылды.
Тоқсан үйлі Тобырдың
Қабыл болып тобасы,
Сақтады құдай батырды.

* Шері — жолбарыс, қаһарлы мықтылығына қарай айтқаны. Бұл сөзді батырға да қолданады.

** Қ. Серғазиевтың вариантында «Керектей», Қ. Амангельдинде «Арандай» делінген.

*** Қамбарға кездескен «арыстан» емес, «жолбарыс». Ә. Дәнекеровте де «жолбарыс» делінген.

«Осы ма,— деп,— қайратын?»
Тұмсыққа тарақ балтамен,
Сондай мықты шеріні,
Жалғыз-ақ ұрып қатырды.
Қалыңның шықты ішінен
Ер Қамбар өзін үйіріп,
Көкбардай қылып көтеріп,
Жөнеліп кетіп барады
Жолбарысын өңгеріп,
Құйрығын жерге шұбатып
Алдына мықтап басады
Төрт аяғын теңгеріп.
Үлкендігі басының
Он екі қарыс қазандай.
Мықтылығын шерінің *
Тамаша қылды ел көріп.
Суытып қойып жатқанша,
Қара қасқа тұлпардың
Қантаруын жазды да
Байлады мейіз-жем беріп.

Аяғына салғаны
Оқтығы таза күдерді,
Көрген жан қайран қалады
Тиегі күміс шідерді.
Төбінгілік жүні жоқ
Терісі болып жарғақтай
Арықтап әбден жүдеді.
Қабағы қардай жабылып,
Ертелі-кеш сабылып;

* Шері деген сөзді бұл жерде Қамбарға қолданып отыр, батыр деген мағынада.

Мінісі қатты ауда да.
Ауыт-ауыт шабылып,
Тұяғы тасқа қағылып,
Шомылып терге жүзеді;
Жатқызып жалын фұштымен *
Құйрығын тарап сүзеді,
Алтыннан тағып құйысқан
Ер әбзелін түзеді.
Құралайдың терісі
Тайжақтысын киеді;
Садаққа салған оқтай боп
Тұлпарға тола мінеді.
Қаршығасын көтеріп
Көліне Нудын жөнеді.
(Малды ауылға көз салмай)
Қырындап өтіп барады,
Сұңқарын тұтып бетіне.
Түскен жолы Қамбардың
Шұбырған малдың ізі еді,
Жағалай құлын байлаған,
Теңіздің бойын жайлаған,
Қыз Назымның ауылының
Үстіне түсті көздері;
Мұны көріп Қамбардың
Жоқшылық кірді есіне —
Қымызы бар деп ақ үйдін,
Түсемін барып несіне.
Қырындап өтіп барады
Сұңқарын тұтып бетіне.
Қара қасқа тұлпары
Жерді тарпып табаны,

* Фұшты — тарақ.

Алшаңдап басып асықпай,
Ауылдын шықты шетіне.
Бұлттан шыққан айға ұксап
Тұр еді Назым нұрланып,
Атлас көйлек үстінде
Көк арбаға сүйеніп,
Шыбықтай белі бұралып.
Сүйретіп алтын шашбауын
Ордаға барып кіреді.
Бөз жорға аттай ырғалып,
Аһ ұрғанда аузынан
Түтіні шығып сұлудың,
Жүрегі кетті от жанып.
«Қара атты Қамбар қарамай
Не себептен кетті»,— деп
Ашуы келді долданып.
«Ақша бетім карайып
Қалды ма? — деп,— апырмай»,
Шар айнасын қолға алып,
Сұңқардай көзі сүзіліп,
Жыламай көңілі бұзылып,
Айнаға көзін тұр салып.
Қараңғы тартып көңілі,
Қыз Назымның ішіне
Қапалығы сыймады.
Шакырып жақын женгесін
Орданы тегіс жинады,
«Түс қайтуға жеткізбей,
Бір ұршықтай жібекті
Иіріп бер»,— деп қинады.
«Өкпелер,— деп,— шұнақ қар»,
Назымның сөзін сыйлады.
Шүйкесін созып шапшаңдап,

Бәрінің басы қақшандап,
Бұйырған ісін бітіріп
Айтқанын екі қылмады.
Отыз қатын ойнақтап,
Өрмегін тездеп жүгіртті.
Табаны жерге жарылып,
Құландай салды дүбірді;
Жүргенде иін тіресіп
Токталып біраз кідірді.
(Қайтатын Қамбар кезінен)
«Қалдындар,— деп,— кешігіп»
Кейіс қылып Назым бүлінді.
Іргеден қағып қазығын
Бір ұшы көлге ілінді.
Қатындар қайтты үйіне,
«Разы бол,— деп,— қош енді.
Баламыз жылап, қарны ашып,
Ұрамын десе байымыз
Айтармыз да жалынып,
Алдық,— деп,— сенің тіліңді»,
Қыз Назым мінді өрмекке
Иісін жұпар аңқытып *
Ашықтық түсті басына
Сүйегін жаман жасытып.
Даярлап қойды шараға **
Қасына қымыз тасытып.
Қайтқанда Қамбар ішсін деп,
Арак пенен шарапты
Сандыққа салып сақтады
Бөтелкеге ашытып.

* К. Амангельдиннің, бұрынғысы «сасытып» делінген.

** Ш а р а — қымыз құятын, ағаштан істелген үлкен, сырлы ыдыс.

Теңізден шығып ер Камбар,
Қатарлап артып келеді
Қаз бенен үйрек, тырнаны.
Тұлпардың жүгін бітіріп
Толтырып үстін ырғады.
Қаршығаның қыраны
Қанатты құсты қырғаны.
Шылымның тұтып құмары
Артына мойын бұрмады.
Көрінеді Назымның
Алдына өрмек құрғаны.
Камбар айтты өзіне:
«Осыған көңілім бөлініп
Ұмытып кетсем жұртымды
Құдайдың, — деді, — ұрғаны».
Мәлім болды батырға
Ақыл мен өнер іс етіп
Қыздырмақ үшін тұрғаны.
Қысылған жерде шабады
Қара қасқа тұлпары,
Нәрсіз оқтай * қаңғытып,
Қызықпен көлден су ішпей
Талады шаршап шаң жұтып.
Токтамады кідіріп
Өте шықты қарғытып.
Сөйлесе алмай Камбарға
Тағы да қалды арманда
Отырған сұлу көз тұтып,
Ашуы келіп Назымның
Асау тайдай тулады.

* Нәрсіз оқ — қисық оқ.

Қапаланып Камбардан
Жүрегі қатты суынады,
Қылышын алып қолына
«Адыра қал! — деп, — сен өрмек»
Алты жерден турады,
Жібекке кетті жаны ашып,
«Не болды? — деп, — шырағым»
Жеңгелері шулады.
Қаны қашып бетінің
Реңі құмдай қурады.
«Тоқтай тұр! — деп, — ер жігіт»,
Өтіп кеткен Камбарға,
Шакырып қолын бұлғады.
Қара қасқа тұлпардың
Басын тартып, кідіріп,
«Не дейді? — деп, — бұл маған»,
Жауабын қыздың тыңдады.
Сонда Назым сөйлейді:
«Қайрылмай қайда барасың?
Хан сүйікті Камбар-ау!
Қабағы қатып шаршапты,
Қара атыңның мойнында
Өкпе-бауыр, жал бар-ау.
Арызыма менің құлақ сал,
Ақылың болса, аңғар-ау.
Ақ төсімнің үстінде
Қол тимеген мал бар-ау.
Шөлдесең сусын ішсейші,
Біздің үйге түссейші,
Жатып-тұрып кетуге
Күткендей бізде жай бар-ау!
Мойныңды бері бұрсайшы.
Құшақтасып екеуміз

Көріселік тұрсайшы,
Артында үнгір жар бар-ау!»
Сонда Қамбар сөйлейді:
«Ағайыным тауысты
Қара аттан бөлек малымды.
«Сыртым бүтін, іш түтін»
Білмейді ешкім әлімді.
Жолдас кылды құдайым
Кедейлік деген залымды,
Ұрлық * қолдан келмейді,
Ат үстінен соғыс қып
Жемесем тауып нанымды.
Екі аяғым салақтап,
Аш бөрідей жалақтап,
Қинады жоқтық жанымды.
Ұядан жалғыз баламын,
Құс етін беріп бағамын
Үйдегі екі кәрімді;
Оған да назар саламын,
Қабатыма аламын
Алпыс үйлі Арғын мен
Токсан үйлі Тобырды **
Сеніменен ойнасам,
Айналар ісім қиынға.
Айыпқа мені бұйырма,
Айтамын, Назым, зарымды».

Назым айтты Қамбарға:
«Бүгінше бізге мейман бол!
Әр қашан өтіп жүресің

* Амангельдиннен, бұрынғысы «қой бағу» делінген.

** Қ. Амангельдиннен, бұрынғысы «Алпыс үйлі арғынды-ай».

Ауылдын үсті ұлы жол.
Қатарлап салып төсекті,
Қасыңа жақын жатайын.
Таң атқанша ұстап қол.
Алпыс үйлі Арғынға
Асықпасан барарсын
Қардар * емес бізден ол.
Мың қойлы байдың баласын
Ізіне басқан алмаймын,
Бекзатым, ** менің пейілім сол».

Ер Қамбар сонда сөйлейді:
«Өйтерің болмас,— деп,— Назым,
Қатарына қарасаң,
Мен емес тандап тиерін:
Іздегенің асылық...***
Ыңырысытып байлаған,
Көшкенде топтап айдаған
Мастығы шығар (қыз Назым,
Жылқы менен түйенің)****
Байларды шалқар көл қылған,
Кедейді құла шөл қылған,
Жарлығы күшті иенің,
Ит жүгіртіп, құс салам
Сырқырап жаман сүйегім,
Өз теңімнің ішінде
Айтулы ердің бірі едім,

* Қардар — құрметті, қадірлі деген мағнада.

** Бекзатым — асылым деген мағнада.

*** Бұл жердегі көп нүкте, 1922 жылы басылған тексте бар, не себепті көп нүкте қойылғаны белгісіз.

**** Қ. Амангельдиннен, бұрынғысы «Мастығы шығар биенің».

Жолбарыс кандай азулы аң,
Тар тоғайда жолығып,
Оған да табан тіредім.
Қайратпен жеңіп өлтіріп,
Шахы ерлерді келтіріп
Алладан мәдет тіледім,
Жоқта болса жомарттың
Ісін тұтып жүр едім.
Қол ұстасып қыз Назым,
Уағда қылсам сенімен,
Бір жаман келіп малы көп
Алып кетсе айырып,
Абыройым ашылар,
Қайғыменен басылар
Ат басындай жүрегім».

Сонда Назым сөйлейді:
«Дүние боқтың аздығын
Қайратты-ай жігіт елей ме?
Сақа қылған бар ма екен,
Қорғасын құйып кенейге?
Жаны бар кісі қонаққа
Қыз шақырса келмей ме?
Басыма салып уайым,
Жалындырған құдайым,
Жалғыз атты кедейге.
Есен тұрсам сау болып
Еш уайым жемеймін,
Он екі баулы өзбектен
Тақ отырмын демеймін,
Сайратып тілді көмейден
Жағымды қайрап безейін,
Бөтен туған бала едің,

Жұртқа тұлға болғандай
Сол себеп сені тежеймін;
Ақылын болса ойлап тұр,
Ендігісін өзін біл,
Асырып мұнан не дейін».
Қамбар менен Назымның
Асылық болып таласы,
Хасірет қоймай айтысып,
Ұзады сөздің саласы,
Ажырамай тұр еді
Екеуінің арасы,
Әңгімеге айналып,
Өтіп кетті кешігіп,
Қайтатұғын шамасы.
Үйінен шықты далаға
Назымның үлкен ағасы:
Қарындасы қасында,
Окалы бөрік басында,
Көлденендеп тұр екен
Қамбардың қасқа қарасы.
Көргеннен соң бұларды
Ашуға мінді Қабыршақ,
Адамда жаман сол еді
Сақалы ұзын ақымақ.
Айқайын салып келеді,
Бақырауық неме еді,
Әңгі есектей аңкылдап.
«Қораз, Дараз, Алшыораз,
Қайдасын,— деді,— Қарымсақ?
Қорлағаны емес пе
Жалаң аяқ жарлының,
Жүргені бізге жақындап?»
Інілеріне айтады:

«Ақ семсерді қолына ап,
Мандайын жарып, басын шап,
Жерге түссін мойыны,
Келеді кіммен ойыны?
Қызға таңсық мырзаның
Қылышпенен көңілін тап».
Бесеу еді белгілі
Әзімбайдың тентегі,
«Қайда,— деп,— кедей?» жүгірді.
Қолында бір-бір келтегі,
Жын ұрғандай бұркылдап.
Адамның бәрін жинады,
Түсіп қалды бір жерге
Басынан тері телпегі.
Алтауының ішінде
Ақылы көп артықша
Алшыораз еді еркегі,
Ағаларына айтады:
«Қамбардың көңілін қалдырма,
Қайратты туған ер еді,
Болар деп бір күн керегі».
Қарымсак сонда сөйлейді,
Бәріне қылып өкпені:
«Алды-артында кара жок
Бұл кедей бізден көп пе еді?
Қораз сенің жаманың
Ауылдың үстін жол қылып
Іргені жанап өткені.
Ажалына асығып,
Өз басына жеткені.
Қабыршак, Дараз қайдасын?
Ат үстінен аударып,
Колын байлап Қамбардың

Дәл к.... теп,— деді.
Тумай кеткір Алшыораз
Көзіме менің көрінбе,
Тұр, жоғал, аулақ кет! — деді.
Алты ұлдың ішінде,
Әкем, шешем аркалап,
Аяулы өскен Назымды
Жалғыз атты кедейге
Бермегіміз еп пе еді?»
«Алшыораз айтты: «Ағалар,
Сүйенбе малдың көбіне,
Кімді қырып тастайсың
Жан көрінбей көзіне,
Көтере алмай жүрсіндер
Бергенін құдай өзіңе,
Менің де келді ашуым
Сендердің айтқан сөзіңе,
Үй жығылып қалғандай
Қойныңның бір қап желіне.
Ешкімнің тілін алмайсың,
Едіреңдеп бәрің де,
Пісіріп нанды деміңе.
Екіталай іс болып
Ат құлағы тенесе,
Паналарсың тығылып,
Осының барып шеніне.
Әлімбай ханның баласы
Қарасаң арғы тегіне,
Қарындасың кем болмас
Батырдың түссе шеніне,
Ағайынмен ойласып,
Назымжанды қосайық,
Қаласа құдай теңіне».

Дараз айтты: «Ағалар,
Артық екен бізден де
Алшыораздың ақылы;
Ағаш үйлі өзбегін
Сүйекті тамыр болады,
Құдайдан соңғы жақының
Ойлағанға кідіріп,
Осы екен істің мақұлы;
Кекті болып кетпесін
Ноғайлының батыры.
Азулымен өшіксең
Тигізер зиян акыры».
Бұл сөзді есітіп тентектер
Таяғын жерге тастады
Бәрінің қайтып ашуы.
Миығынан бір күліп
Назымның тартты такымы.
Жөнеліп Қамбар барады,
Шаңғытып жерді тұяғы
Тұлпардың шығын тасыры.
Қыз Назымға жаушы ғып,
Жиырма жігіт жіберді.
Қалмақтың ханы жұртынан;
Құйрық-жалы түйілген
Құр айғыр ұстап жылқыдан,
.
Сусар бөрік басында
Үстіне киіп құлпыдан.*
Керейұлы Келмембет**
Сөйлес қылып кідірді

* Құлпы — сырттан киетін, жібектен істелген шапан.

** Кейбір варианттарында «Кедейұлы» дейді. Осы вариантта «Керейұлы», біз сол күйі қалдырдық.

Ауылдың келіп сыртынан.
Аяғын жерге жай басып,
Манаурап көзін зорға ашып,
Әзімбай шықты далаға
Тұрғандай болып ұйқыдан.
Әзімбай сонда сөйлейді,
Ашуы келіп азырақ.
Беті оттай қабынып,
Омырауын көтеріп
Нар бурадай шабынып,
Белін бумай желбегей
Бөрі ішігін жамылып,
Қабаттап киген камзолды
Сыдыра түйме тағынып.
«Ертелі-кеш шұбырып
Конады мейман ағылып,
Кедейлер мені көрмесе
Қалады,— деді,— сағынып,
Отымның басын бермейді
Іздеген жоғы табылып,
Керейұлы Келмембет,
Сендер де келдін сабылып,
Киіз ілмес кешқұрын,
Танымаушы едім ешбірің,
Қайырлы болсын сапарын,
Жөніңді келген сұраймын
Жүрсіндер, балам, нағылып?»
Келмембет сонда сөйлейді:
«Болсын,— деп,— әлі, Әзімбай,
Арызымды сізге айтайын
Көтерсең менің назымды:
Саусағы алтын сұңқарға
Ілдірейін деп келдім

Көлдегі үйрек, казынды;
Алтайы қызыл түлкіне
Қосайын деп ойлап ем
Құмай жүйрік тазымды;
Тікбекке ақ үй сұраймын
Ел қонбаған сазымды.
Бұйырып патшам жіберген
Қайталмаймын бұл жерден
Іздеген жоғым табылмай».

Келмембет тағы сөйлейді:
«Асықпасаң бай-еке
Мүйізі ұзын боз бұқа
Пайі келін аңқытып
Пәлегінді езеді.
Артына карап бұрылып
Айдайын десен сүзеді.
Исі жұртқа жайылып
Піскен аңқып түйнегін,
Қолына өткір кездік ап,
Ортасынан тіледі.
Жемекке әркім әуес қып
Көрмей-ақ сырттан біледі.
Қанатты кара бүркітім,
Асыраған әлпештеп
Аққуынды іледі;
Құс етінен тояттап
Кеудесіне мінеді,
Дос адамын қайғырып
Дұшпанын қатты күледі.
Осы айтқаным болмаса,
Тұғырға сұңқар қонбаса
Ноғайлы елің бүледі».

Келмембет тағы сөйлейді:
«Бұғалық салып мойныңа
Жуасытып қайтамын,
Асауынды үйретіп,
Азулы арлан бөріме,
Жегіземін құйрығын
Бағланынды сүйретіп;
Тістетемін тамағын
Қабырғасын күйретіп;
Ақ сапты болат найзамен
Шанышқызамын түйретіп,
Түлейден қашқан түлкіңді
Ұстайын қуып індетіп;
Мекен еткен қырғауылынның
Қызығын көрсем деп едім,
Шеңгелдетіп мойнынан
Лашын құсқа жүндетіп».

Келмембет тағы сөйледі:
«Сен сұрасаң Әзімбай
Айтайын келген жөнімді,
Арада жүрген жеңгемін
Киемін қымбат тоныңды,
Мәрт * кісінің белгісі
Бітірсең тездеп сонымды;
Ешкім саған тие алмас
Ұстасаң менің қолымды;
Жаушы қып патшам **
жіберді

* Мәрт — жомарт, берген кісі дегені.

** Осы текстің өзінде Қараманды «патша», «хан», «шах», «падиша», «сұлтан» деп әртүрлі атайды, біз сол күйі қалдырдық. Бұлай деп атау жырдың әр дәуірде, әр кезде айтылғанын көрсетеді.

Жеті атасы орынды;
Алатаудай айбаты
Рүстем — Дастан форымды:
Ерегессен онымен
Құртады әбден сорынды;
Сәулеті мен дәулеті
Құп өзіне қонымды;
Бүгін саған мейманмын
Тандап сой семіз қойынды;
Құда түсіп, күйрық жеп
Қыламыз қызық ойынды;
Ноғайлынды шақырма,
Өзіме бер тойынды;
Бір үйінді босатып
Салдырып төсек, ат ұста,
Тырнадай созып мойнынды». Отаудан шығып далаға.
Алшыораз сонда сөйлейді:
«Жүрсіндер қайдан адасып
Қалмақтың қасқа, бектері?
Екі иініңнен дем алып
Екпінің қатты білінді,
Қараман дәудің ерлері,
Айтар сөзді шыңлаушы
Сен екенсің зерігері,
Келмембет деп естуші-ек
Ініңнің осы көргені.
Би-еке сізде бар екен
Бұрынғының өрнегі,
«Жақсы адамда жаттық жоқ»,
Жасың үлкен ағасың,
Көріселік кел бері!»
Келмембет сонда сөйлейді:

«Ер екенсің Алшыораз
Бала жолбарыс пішінді,
Жүр екенсің селтеңдеп
Қайратың қысып ішінді;
Кездестірді құдайым
Ізденіп шыққан кісімді;
Ерегессен менімен
Көрсетермін күшімді;
'Ақылың болса, жарқыным,
Жіберме шарға ісімді;
Қадіріме жетер ең
Танымайсың түсімді».
Сол сөзді айтып Келмембет:
«Көріссен кел! — деп, — шырағым»
Еңкейіп қолын ұсынды.
Жағадан ұстап Алшыораз
Талия тартып табанын,
Ат үстінен жұлып ап,
Аударып жерге түсірді.
Жаушыға келген батырдың
Зәресін жаман ұшырды.
Келмембеттің үстінде
Жігіті салды ұрысты;
Тарта соқты (сойылын» *
Бере алмай көпке тұрысты;
Көтеріліп табаны
Атының мойнын бұрады;
(Келмембеттің көп нөкер,
«Соқтыға көрме бізге!» — деп
Алшыораздан сауға сұрады.
Алшыораз атып мылтықты,

* Амангельдиннен, бұрынғысы «таяғын».

Сілтеді өткір қылышты)
Төбеге ойнап шығысты;
Қатын-бала сонына
Қарғадай түсіп шуылдап
Біреуін қоймай қырысты;
Бәрі де қайтты үйіне
Онда деп құдай бұл істі.
Қайтып келіп қасына
Келмембеттің Алшыораз
Құлағын отап құнтитты.
Өткір қара кездікпен *
Мұрнын кесіп шұнтитты.
Қылшықтай мойнын қуартып,
Тоқпақтай басын сымпитты.
Қояндай көзін бадырайтып
Бүйректей бетін бұлтитты.
Төскейден қашқан борсықтың
Ініндей қылып үңрейтіп,
Танауын екі танқитты.
Алшыораз сонда сөйлейді:
«Жүр едің мас боп Келмембет,
Құдайдың берген бағына,
Басыңнан құлак садаға
Боласын адам тағы да.
Ішпесе тамақ өлер деп
Қылмадым зиян жағыңа;
Кесілген жерің жайласар
Шүкір ет қалған жаныңа;
Біз таласып бармаймыз
Қыз, келіншек, бойжеткен,

* Қ. Амангельдиннен, бұрынғысы «пышақпен».

Некелеп алған жарына.
Қазақ пен қалмақ қатысып
Құда болған бар ма екен,
Бұрынғыдан соңғыға?
Дұғай сәлем дегейсің,
Қараман дәудей ханыңа».
Келмембет сонда сөйледі:
«Қол-аяғым болмаса
Қоймадың аман жерімді;
Соғымға сойған өгіздей
Алғаның жақсы терімді;
Әбден жүзіқарамын,
Қандай деп елге барамын?
Кеуілжірім кесіліп,
Мандайдан миым көрінді;
Тұмсығымнан айрылып,
Есіл мұрным бүлінді;
Далаға шықсам жылаймын
Құдайдан сұрап өлімді;
Жолымен келген қайтсын деп
Оймадың екі көзімді;
Құлағым құрсын, ырзамын
Жіберсең тірі өзімді.
Қараман дәуге тапсырған,
Қалдырмай бірін, шырағым,
Аман барсам ит-құстан,
Жеткізермін сөзіңді».
Келмембет Алшыоразға көп сөз айтып,
«Көргенше аман бол!» — деп кетті қайтып
Алдына (Қараман ханның) * барды жетіп
Шомылып тұла бойы қанға батып.

* Қ. Амангельдин, бұрынғысы: «патшаның».

Қараман мұны көріп қайран қалды,
Шошынып ет жүрегі есін таңды;
«Әлінен Келмембеттің сөз сұра!» деп,
Отырған бір уәзірге ақыл салды;

«Түбіне қап ноғайлы жетермін», — деп
(Қараман) * ашуланып қапа болды.
«(Жиылсын тез, кешікпей барлық халық! —
Деп жіберді шапқыншыны оңды-солды)»
Жолбарыстай ыңранып
Қараман қылды қаһарын,
Айдаһардай ысқырып
Бетіне жайды заһарын,
Бір жасауыл жіберіп
Жинады тегіс шаһарын.
Бес мың алды адамнан,
Ноғайлыға бармаққа,
Жігіттің (түзеп)** катарын,
Даяр болды жүрмекке
Құдайдан сұрап сапарын,
Қараман шықты қаладан
Кернейлері бақылдап,
Байрақтары тулар (көтерген) ***
Алтыннан қалқан (жарқылдап) ****
Сыбызғы, сырнай шақылдап,
Мінгендері дәл бедеу
Келеді бектер дабылдап *****
Аударысып ойнайды

* Қ. Амангельдиннен, бұрынғысы: «патша».

** Қ. Амангельдиннен, бұрынғысы: «өңшен».

*** Қ. Амангельдиннен, бұрынғысы: «парылдап».

**** Қ. Амангельдиннен, бұрынғысы: «дарылдап».

***** Қ. Амангельдиннен, бұрынғысы: «лапылдап».

Буыршындай тақымдап;
Шаншысады машық * қып
Ақ найзасы сатырлап;
Көрінеді алыстан
Жұлдыздай ұшы жалтылдап;
Бір күн өтіп арадан
Әзімбайдың аулының
Үстіне келді жақындап.
Бие бауы шалғынға
Қондырды патша қосынды,
Әскерді көріп сыртынан
Әзімбай жаман шошынды.
Шақырып алып алдына
Алшыоразға кейіді:
«Айтып едім жүгермек
Қылдың деп бекер осынды;
Қарындасың екеуің
Қамбарды ер деп мақтаушы ең,
Табасың қайдан десінді?»**
«Ақырын құдай онда!» — деп
Бұл сөзді айтып Әзімбай
Көзінің жасы жосылды;
Қараман дәудің бектері
Алдына қоршап жиылды
Өз дінімен *** олар да
Құдайына сиынды.
Патшаға қызын бермесе,
Қылалық деп кеңесті

* М а ш ы қ — бір нәрсеге, ойынға қызығып құмар болу деген мағынада.

** Д е с — жәрдемші деген мағынада.

*** Қ. Серғазиевте «өз тілімен» делінген.

Әзімбайға қиын-ды.
Бел байлады бәрі де
Алшыоразбен жауласып,
Өткізбекке бейілді.
Қараман айтты бұл сөзді:
«Ноғайылының қайраты
Маған салсаң тиеді.
Қырық жігітке бас болып,
Алшыоразға жолық!» — деп,
Келмембет ерге бұйырды.

Патшадан пәрмен * болған соң
Келмембет мінді атына,
Бітеу сойып аққудың
Терісін киді басына,
Жөнеліп кетіп барады
Қырық жігіт ертіп қасына.
Әзімбайдың аулына
Жетіп барды сол уақытта
Мойнын бұрмай артына.
Келмембет сонда сөйлейді:
«Үйінде болсаң Әзімбай
Жауап бер бізге жолығып,
Қараман қонды қасыңа
Олжаға қалдың молығып,
Күні-түні тыныш жоқ
Шаршадым әбден зорығып,
Ортада өзім жүрмесем,
Қазақ пен қалмақ ұрысып
Қырылар дедім обығып.

* Пәрмен — бұйрық деген мағнада.

Ашуы жаман Алшыораз

Ерегіссең менімен
Талан қылып шалынды *,
Шауып алып малынды,
Асықпасаң қайтармын
Қатыныңды шоры ** ғып».
Сол уақытта Әзімбай
Түрегелді орнынан,
Көкірегі күрілдеп,
Көзінің алды іріңдеп,
Қайрат берді өзіне
«Көтере гөр, пірім» — деп,
Үш сүрініп жығылды
Әр буыны дірілдеп,
Екі қолын қусырып
Есіктен шықты далаға.
Әзімбай айтты: «Келмембет,
Қайттың ба барып қалаға,
Іздегенің мал болса
Патшадан барым садаға.
Қолыңнан келсе жәрдем ет
Қартайған мендей ағана.
«Жақсының кегі, Келмембет,
Жібек орамал, кепкенше.
Жаманның кегі әр жерде
Басы жерге жеткенше».
Тимесін қолың жағама.
Онаша үйге түсе тұр,
Шөлдесең сусын іше тұр,

* Ш а л — қамыстан тоқыған қора.

** Ш о р ы — күң.

Саған жауап берейін
Ойласып қатын, балаға»,
Атын ұстап түсіріп
Сыйлады күтіп қалмақты,
Ерегісіп болмайды
Әскер жатыр салмақты,
Ағайынын шақырып
Жинады тегіс жан-жақты.
Алшыораз да айбатты
Ер еді асқан ардақты,
Келмембеттің алдына
Қызмет қылып бармапты.
«Бұйырған алар біреуі
Қараға да; ханға да
Беріндер, — деп, — Назымды»
Әзімбай жылап зарлапты.
Ағайыны жиылып
Алшыоразбен кенесті:
«Берейік, — дейді, — Назымды
Патшаға қылмай егесті,
Қалмақпенен өшіксең
Ат құлағы теңесті,
Келмембеттей батырдың
Құлағын кесіп құнтитып
Іс қылып едің өрескі».
[Алшыораз айтты, Қамбарға]:
«Тоғыз бие тарту қып
Алдына алып барайық,
Қамбар тірі тұрғанда
Ешкім бізді жемес-ті,
Жай айтпасак жалынып
Сүйегі асыл ақ болат
Өздігінен келмес-ті».

Әзімбай сонда сөйлейді
«Жана таптың ақылды
Бірзамын саған қалайық,
Қол қусырып, қой сойып
Қалмақты күтіп алайық;
Келмембеттің өзіне
Ықтиярды салайық;
Ерегесіп ханменен
Ұялып жұрттан қалмайық;
Құтыламыз қандай ғып
Бұған бір айла қылайық;
Не десе де мақұл деп
Ауызына қарайық;
Басынды бұзба ағайын
Алдына тегіс барайық».
Қызмет шегіп жүгірді
Келмембет ердің жолында,
Неше түрлі дастарқан
Боз баланың қолында.
Зияпатын * асырып
Әзімбай тұрды оңында,
Айдаған қойдай топтанып
Шұбырған адам соңында;
Екі жорға даярлап
Келмембеттің үстіне
Жағасы алтын [шегілген]**
Кигізді қамқа тонын да.
Келмембет айтты: «Әзімбай
Арызымды жақсы тындадың;
Бұл сапарда бұрынғы

* Зияпат — артықша құрмет деген мағынада.

** Танылмаған бір сөз орнына Қ. Амангельдиннен алынды.

Әдетінді қылмадың;
Қадіріме бек жетіп
Қасиетпен сыйладың;
Ауылдың үстін шаңдатып
Адамды мұнда жинадың;
Тағы да құдай ұрды деп
Қалмады қорқып иманым,
Қанша кінәм асса да
Өлімге мені қимадың;
Көрінеді көзіме
Оттан да ыстық дидарың;
Ақылына тәнтімін *,
Назымды беріп патшаға
Артықша болды қылғаның».
Әзімбай айтты: «Келмембет,
Ағайыным жиылып
Ақылымды талады,
Алшыоразды айнытып
Әртүрлі жолға салады,
Қартайсам да қайратпен
Көндірдім қатын, баланы.
Қатарым деп өзімнің
Назымжан ханды қалады,
Қызға жаушы көп екен,
Тағдырда жазған алады.
Қараман күйеу, біз ата
Қайтпасын ердің талабы.
Жұрт иесі патшаның
Болмасын құр қадамы.
Сан жылқыны аралап
Семізін таңдап сояйын,

* Тәнті — риза дегені.

Сабаға кымыз ашытып,
Даярлап бәрін қояйын —
Тілесе нені тамағы.
Қырық күн ұдай тойым бар,
Әртүрлі қызық ойын бар.
Тамашаға жиылсын
Алты алаштың адамы».

Қош айтысып баршаға
Келмембет қайтты қуанып,
Өткен күнді ұмытып,
Жылаған көңіл жұбанып.
«Сәлем де, — деп, — патшаға»
Әзімбай қалды шығарып,
Қырық жігіт жосып жөнеді
Ілгері-кейін шұбалып.
Алдына барып Келмембет
Шатырдың түсті түбіне
Оттай беті қызарып,
Сәлем берді патшаға
Төмен қарап мұңайып.
Қараман айтты: «Келмембет,
Қыз Назымнан не хабар,
Қайттың ба? — деді, — тіл алып».
Келмембет айтты: «Падишам,
Ноғайлының қызбадым
Тайтұяқ, жамбы, пұлына,
Ызғарыма шыдамай
Жиылып шықты ырқыма,*
Бәрі де қорқып жүр екен
Көңліме салған дағына;

* Басқа варианттарында «ел болып» делінген.

Зияндасты көшіріп
Тастаған жолға бастай боп,
Түстім әбден сыныма,
Көп кейіді Әзімбай
Алшыораз деген ұлына,
Сізге берді Назымды
Құлағымның құнына,
Жылқы * иесі Қараман
Ырза бол мендей құлына.
Сүйтіп сізден сұраймын
Мархамат ** етсең мұныма».

Қараман сонда сөйледі:
«Сүйінші десен Келмембет
Көңіліңді сенін табайын;
Өлгеніңше өзінді
Тәрбиелеп бағайын;
Аяғыңа жығылып
Дұшпаның болсын ағайын;
Ерегіскен кісіңнің
Жүрегін майдай шағайын;
Етін итке жегізіп,
Сүйегін өртеп жағайын;
Бетіңе біреу қараса
Күрзімен ұрып сабайын;
Төтесінен сіңіріп
Қазықтай жерге қағайын;
Құдай берсе Назымды
Қалаға алып барайын;
Қондырайын онаша

* К. Серғазиевта «жұрт», басқа варианттарында «халық» делінген.

** М а р х а м а т — қайырымдылық деген мағынада.

Алтыннан салып сарайын;
Сүйіншіге Қелмембет.
Әр уақыт халіңе
Хабардар болып қарайын;
Дүние таппай қысылсан
Қазынамды сарып қып,
Күніңе қиын жарайын».

Қараман қайраттанды көңілі тасып;
Хош болып уақыты хадден * асып,
Әскерге топ аттырып, керней қойды,
«Алам,— деп,— Назым қызды болса нәсіп».
«Құдая не шараны көрсеттің?» — деп.
Әзімбай қапаланды қайғы басып;
«Аздықтың қасіреті осы екен»,— деп
Айрылып ақылынан қалды сасып.
Қалмақтың зорлығына шыдай алмай
Сүйегі жабырқады жаман жасып.
Жіберді тарту қылып тоғыз адам
«Қамбарға қайтыңдар,— деп,— амандасып».
«Санаулы қырық күн ұдай тойым бар»,— деп
Білдірді және халыққа хабар шашып.
Әзімбай айтты жақсылап,
Ер Қамбарға сәлемді:
«Түбіміз бірге туыс-ты
Ағайын кісі үсте ме?
Қалайша бізбен суысты?
Керейұлы Келмембет
Пәленің жолын қуысты,
Көптігіне сүйеніп
Қалмақтар белін буысты,

* Х а д д е н — шектен дегені.

Бүркіттей жазып шенгелін
Салмаққа даяр соғысты,
Қайратымыз аспайды
Қылайық десек ұрысты,
Сүйегін сұлтан қорлай ма,
Ойласын батыр бұл істі.
Жауын жаман сенің-ай *
Тастасын басқа жұмысты».
Тоқсан үйлі Тобыр мен
Алпыс үйлі Арғыны
Ашыққанда жесін деп
Қоржынға салып жіберді
Ат басындай алтын мен
Қой басындай күмісті.
Ордасының сыртында
Отыр еді ер Қамбар
Салдырып төсек паластан,
Қарсыласқан дұшпанға
Қайраты асқан алаштан,
Қараман ханды білмейді
Қыз Назымға таласқан.
Арыстанның көзі көреді,
Бір топ адам келеді
Төңірекке қарасқан;
Жан-жағына алаңдап
Кісіге ұсап адасқан,
Аттары болып қара тер
Ұшырады Қамбарға
Жақындағанда намазшам.
Қамбар айтты: «Жақсылар;
Ашылсын жүрген жолыңыз!

* К. Серғазиевта «Жаудың жаман сыңайы» делінген.

Асығып қайда барасың?
Ауылға мейман болыңыз;
Құс етін жеңіз қақтаған
Қазымыз жоқ сақтаған,
Бәріңіз аттан түсіңіз,
«Жарлылығын жасырған
Байымас»,— деген бұрынғы,
Аспандағы бұлтқа
Жетпейді созсақ қолымыз,
Жоқшылықтың жөнінен
Құралайдың терісі
Ақ шолақ киген тонымыз,
«Бар мақтанса табылар»,
Дүние боктың қорымыз.
Өлімге өзін айдаған,
Еңбекке белін байлаған
Қас кедейдің зорымыз,
Соятұғын қойым жоқ,
Айыпқа мені бұйырма,
Ағалар қиын сонымыз».

Жәдігер айтты Қамбарға:
«Алатаудай айбатың
Ер екенсің айтулы;
Атана ұсап айнымай
Қуыпсың жастан салтыңды;
Арызымды сізге білдіріп,
Ойланып тұрмын қайтуды,
Қарқын су келіп қаптады
Ондағы жатқан халқыңды;
Кінәміз болса өтсін деп,
Әзімбай беріп жіберді
Қой басындай күміс пен

Ат басындай алтынды;
Баламыз еді көрмеген,
Алындар * деп көлденен
Жылқыдан және айдатты
Тоғыз бие тартуды.
Жәдігер тағы сөйлейді:
«Ойда жоқ жерде от шығып
Қонысымыз тарылды;
Қызуына шыдамай
Жүрегіміз жарылды,
Өртеп кетіп барады
Өзеннің бойы қалын-ды,
Шарпуы жұртқа тиеді
Өшірмесең жалынды;
Хан сүйекті Қамбаржан,
Айтамын сізге зарымды;
Дұшпанға көрсет бір қайрат
Білдіріп елде барынды.
Өкініші көп болып,
Өткен іс келмес орнына
Ертерек білдір арынды,
Жердің жүзін сел алды
Бөгетті қайдан саласын,
Ағысы жаман теңіздің,
Тоқтатып қайтып аласың,
Қайратты туған ер едің
Бұған бір айла табасын,
Өз теңіңнің ішінде
Ақылың асқан данасың,
Жұбатасын жыласа
Ноғайлының баласын.

* Қ. Амангельдинде «тартындар» делінген.

Атыңа батыр ерте мін,
Арманда болып қаласың;
Жауап берсең қайтамын,
Ағайынды жинап ап,
Назым қыздың әкесі
Әзімбайға айтамын,
Қай шамада барасың?»
Қамбар айтты: «Жәдігер,
Қылмаңыз көп уайым,
Әуелі алла, екінші
Жұрт үшін белді буайын,
Өртінді жанған өшіріп,
Асырып қырдан қуайын;
Халқыңыз қапа болмасын,
Есен барса жолбарысын
Ендіремін дұшпанды
Мәдет берсе құдайым;
Әзімбайдың ақымақ
Алты итіне өкпелеп,
Жаманның ісін қылмайын,
Елсіз қылған ұрлыққа *
Тірі боп қайтып шыдайын;
Ибалы жасы, иманды
Аксақалды кәрия,
Ағаларға сәлем де,
Қара қасқа тұлпарға
Жұлдыздың мініп оңынан
Сәтті күні шығайын».
Жәдігер айтты Қамбарға:
«Қайсар туған неме екен
Қараман патша қасарды,

* Қ. Амангельдинде «Орынсыз қылған зорлыққа» делінген.

Шатырын тігіп шандатып
 Қорқытты біздей нашарды,
 Кетпекке айла таппадык
 Ойланып едік қашарды;
 Аралас қонып ауылға
 Жақындап жаулар жасанды,
 Сырымызды білдірсек
 Ноғайлыны шаппаққа
 Қалмақтар ішті қасамды.*
 Жайкалып өсіп жасынан
 Әзімбайдың бір қызы
 Назым сұлу атанды;
 Арам алып кетпесін,
 Зәңгінің ** қолы жетпесін,
 Аяққа алтын құюлы,
 Күшік ит ішіп аселді»***
 Қамбар айтты: «Жәдігер,
 [Азып туған анадан
 Жолда жүрер адасқан]****
 Көленке жерге түспейді
 Жапырақсыз ағаштан»;
 Кедей де болсам көп еді
 Қасыма қонсы жанасқан;
 Бармаққа қылдым уағада
 Артыма назар салмастан,
 Құбылағой ***** ата-анамды

* Қ а с а м — ант су дегені.

** З ә н г і — негір, бұл жерде бөтен адам деген мағынада.

*** А с е л — бал дегені.

**** Қ. Амангельдиннен, бұрынғысы «Аз болып туған атадан жолмен жүрген адасқан».

***** Қ ұ б ы л а ғ о й — Меке қаласы тұрған жақты құбыла деп атайды, бұл жерде — меккешіл, діншіл деген мағынада.

Кім бағады өзімдей?
 Түзге шықсам үйім жоқ
 Бендеге қиын жалғыздық
 Бір құдайға жарасқан;
 Ел ішінде кем болдым
 Жал менен құйрық қанаттан;
 Бұрынғының нақылы —
 «Нұр жауар деген талаптан»;
 Уағадаға опа қып,
 Бесінші күн жетемін
 Тірі қып қойса жаратқан!»
 Хош айтып жауап берді Қамбар мырза,
 Жәдігер қайтып кетті болып ырза;
 Қалмақтың әскерінен жасырынып,
 Жол жүріп түніменен келді мұнда.
 Аузында Жәдігердің көптің көзі,
 Баршаға жауап берді жалғыз өзі;
 Халайық құлақ салып құп тыңдады
 Қамбардың қандай түрлі бар деп сөзі.
 Жәдігер: — Бардым — деді — Қамбар бекке,
 Сәлемін түсіндіріп айтты көпке;
 Қабыршақ, Қарымсақ пен Қораз, Дараз
 Жүр екен төртеуіне қылып өкпе,
 «Жолында хан баласы * көпір болса
 Үстінен кем тұтынып басып өтпе»
 Алшыораз ағайынмен ақылдасып
 Сөйлесті ғой барлығы шығып шетке.

Үй тікті, отын жиып, бастандырып
 Соймаққа талап етті малды қырып.
 Өзінің шатырында бектерімен

* Қ. Амангельдинде «ханның басы» делінген.

Мәжіліс отыр еді патша құрып.
— Ей, шахым, сізге айтатын арызым бар,—
деп,

Келмембет сөз сөйледі құлдық ұрып.
«Ноғайдың Қамбар деген батыры бар,
.
Мереке алдыңызда болмай тұрып...»

.
«Қамбарды жүрген болсаң бұрын танып;
Хабар бер атқа мініп өзің барып;
Көрейін қандай түрлі батыр екен
Алдыма кешіктірмей келгін алып,
Токтатса қарсылық қып әмірімді
Жабырықан * жалаң аяқ жолға салып».
Келмембет ұрып мініп ** жорғасына,
Жөнелді Ноғайлының жолбарысына,
Қаңбақтай жел аударған дөңгеленіп
Қамбардың барды жетіп ордасына.
Ер Қамбар Келмембетті көрді қарап,
Тұр еді кара атының жалын тарап,
Құрысты тұла бойы қайраттанып
Мысалы мас болғандай ішіп арақ.
Адам деп мұның өзі қандай түрлі
Азырақ сөйлесуге қылды талап.
Келмембет айтты дауыстап:
«Амансың ба Қамбаржан?
Алып кел деп алдыма
Жіберіп еді Қараман,
Әзімбайдың ауылында ***
Мейман болып жатырмыз,

* Қ. Серғазиевте «Айдап кел» делінген.
** Қ. Серғазиевте «...Жабдық ұрып...» делінген.
*** Қ. Амангельдиннен, бұрынғысы «үстінде».

Көп күндер өтті ардан,
Нәсіп айдап бұл жаққа
Шығып едік қаладан;
Патшаның мейрі қанбады
Сөйлесіп қатын, баладан,—
Әңгімеге айланбай
Ат үстінен айт-тағы,
Қайт, деп еді даладан».
Бұл сөзді есітіп Қамбардың
Қайраты судай тасады,
Жолбарыстай ыңранып.
Шыбықтай белі бұралып
Қаһармен жерді басады,
Бөрі өңгерген ылақтай
Келмембет қорқып сасады;
«Шапшаң кел,* — деп,— шырағым»
Кейін қарап қашады.
Тағы да ұстап алар деп
Дөңгелетіп жорғасын
Бауырлап қамшы басады,
Қараманның алдына
Қайтып барып Келмембет
Келдім деп барып ** Қамбарға
Келеді деп кешікпей,
Өтірік сөзді бөседі.
Шабыты қатты бүркіттей
Шаңқылдап даусын шығарып,
Патша сонда сөйледі:
«Өзіңменен қосылып
Қамбар неге келмеді,

* Қ. Амангельдиннен, бұрынғысы «жүр».
** 1939 жылғыдан, бұрынғысы «Келдім деп Қамбарға».

Карсыласып менімен
Ноғайлы да ел ме еді?
Алдыңа салып айдамай,
Екі қолын байламай,
Кеткенің тастап жөн бе еді?
Бұйрығыма бұл күнде
Қай мұсылман көнбейді?
Жалғыз атты кедейдің
Жарасар ма екен жеңгені?
Барған ісін бітірмей,
Келгенше қайтып қатындай,
Жігіттің жақсы өлгені».
Қатты ұялып қысылып,
Көп жауапқа тұтылып
Келмембет батыр терледі.
Келмембет айтты: «А, патшам
Көп қылып едім зорлықты
Жетім менен жесірге,
Қайратым жетіп түбіме
Ұшырадым кесірге,
Теңдесуге кісімен *
Алшыораздың қорлығы
Тұрады шықпай есімде.
Жайымды айтып жалынып,
Алмаған екем бітімді.
Ар жағы үш күн, бер жағы
Уағада қылды менімен
Келеді Қамбар бесінде».
Келмембет кетіп Қамбардың
Қайғыға іші толады,
Жалғыздық түсіп ойына

* Қ. Амангельдинде «күштімен» делінген.

Өні гүлдей солады,
Бадана көзді берік сауыт
Баса үстіне киеді,
Жау-жарағын асынып
Жүрмекке даяр болады,
Құрама болат дулыға
Шекесіне қояды.
Ордасында отырып
Шарапқа әбден тояды;
Әумин деп қол жайып,
Бір құдайға тапсырып,
Жұртынан жауап сұрады,
Хош айтысып Қамбарға
Тоқсан үйлі Тобыр мен
Алпыс үйлі Арғыны
Амандасып жылады;
Арыстан аман келгей деп
Бәрі де дұға қылады.
Бастырып қатты қадамын
Қара қасқа тұлпарды
Қаһарланып ұрады;
Құстай ұшып ашумен
Тез де жетіп барады,
Әзімбайға қайрылмай,
Шатырына патшаның
Атының мойнын бұрады.
Үзенгісін шіреніп,
Ақ найзасын сүйеніп,
Тұмсығын тығып тұлпардың
Есігінде тұрады.
Сол уақытта болғанда,
Керейұлы Келмембет
Жүрегі тұрмай орнында,

Далаға іштен шығады;
Көзі түсіп Қамбарға,
«Айтайын — деп — патшаға»
Шегініп кейін бұғады.
Тізгінін тартып қаңтарып
Қамбар бек түсті атынан,
Кіріп келді шатырға
Келмембеттің артынан.
«Жоғары шық» — деп, Қараман
Орын берді қасынан.
Ерегіскен дұшпаннан
Аброй алған жасынан;
Алмас тая * белінде
Өңі суық батырдың,
Өзінің қорықты басынан;
Сырттағы тұрған кісіге
Саясат ** қылып сөйледі
Білдірмей сырын шошыған.
Патша айтты Қамбарға:
«Өлтірейін деп едім
Кешіксең келмей осыдан».
Қамбар айтты: «Падишам,
Атпенен тасып ауылымды
Қондырып едім көшіріп,
Пәлен жерден от қашып
Сөндірдім оны өшіріп,
Кедейліктің жөнінен,
Шыға алмадым далаға,
Қанатым екі кесіліп;
Қара қасқа тұлпарда

* Басқа варианттарында «қылыш» делінген.

** С а я с а т — қайла деген мағынада.

Күні-түні тыным жоқ,
Тебіңгісі сартылдап,
Терісі қалды тесіліп.
Орынсыз тасқа шабылып,
Қылыш қалды кетіліп,
Зорлықпен қатты қайрап ем.
Сұңқардың ілген қазына
Бір қара құс таласып,
Жатыр екен өшігіп,
Ажыратып екеуін
Онан бері жүріп ем,
Құмай тазы бір қуды
Алған екен бейнетпен.
Бір төбет ит айқасып
Қылыпты зорлық есіріп.
Ажыратып соларды,
Жолымнан қалдым кешігіп.
Шатыр тігіп шандатып,
Зорлығыңды аңдатып,
Ноғайлының сазында
Сіз де отырсыз шешініп.
Әзімбайды жүдетіп,
Сансыз қолды түнетіп,
Жерімнің шөбін қашырдың,
Берекесін кетіріп,
«Күйеумін», — деп Назымға,
Шынтақтап сен мамықты,
Айылыңды жимайсың,
Аяғыңды көсіліп.
Сіз бенен біз жауласып,
Жаманның ісін қылмайық,
Қалана қайт, Қараман,
Күнәмді менің кешіріп».

Қараман сонда сөйлейді:
«Жіберген ұрып жаушымды,
Алшыораз жаман басынды,
Елшіге бейнет бар ма еді?
Орынсыз маған асылды.
Бектеріме күйініп,
Қайғы жеп, жаным ашынды.
Әлін білмей ноғайлы
Келтірді қатты ашуды,
Аламын деп ант айтып,
Назымға тіктім қасымды,
Күйеуі қыздың патша деп
Дабысым жұртқа шашылды.
Бесті айғырдай * кісінеп
Ажырайып қарайсың,
Жалғызыннан жабысқыр,
Ұрысуға қалайсың,
Құртайын ба басынды!»
Бұл сөзді есітіп ер Қамбыр
Жүгіріп шықты далаға,
Тұлпардың мінді үстіне
Сыйынып аллатағалаға.
Қаһар қылды Қараман
Ұядан жалғыз балаға.
«Қойындар,— деп ұрысты»,
Келмембет түсті араға.
Айкайлады дауыстап:
«Қалмақтар шық,— деп,— жекеге»;
Қамбар бек ұрды нығара.
Патша айтты: «Келмембет,
Ноғайылының Қамбары,

* Қ. Серғазиевтен, бұрынғысы «айғыр аттай».

Ұрысқа шығып сайланды,
Арманда болып қалмаңдар,
Іс қиынға айналды!
Қылыш шауып қан төгіп,
Қыздырындар майданды!
Қолыңа ал даярлап *
Ақ сапты болат найзаңды.
Өзім басын кесемін,
Дұшпанға төтеп бере алмай,
Жүрегі қорқып тайғанды,
Осындайда азуды
Көрсетпесең асырып,
Батыр туған бектерім,
Көремін қашан пайданды?!
Үстіне тура мінейін,
Жасанған жауға тиейін,
Құлбадам атты даярла,
Түзетіп ұрып сайманды».
Қамбар айтты: «Қараман,
Мықты болсан, жеке кел!
Зорлығыңа не етейін,
Қасыма таман жақында,
Қырғи ілген торғайдай
Мойныңды жұлып алайын,
Қан ағызып көзіңнен
Басыңа сауда салайын,
Қайтарайын еліне
Қалмақтардың талайын,
Қаратып теріс бетінді,
Ту сыртыннан шабайын.
Олжа кылып атыңды

* Қ. Амангельдиннен, бұрынғысы «барыңды».

Ерінді отқа жағайын,
Конаққа сойған козыдай,
Тамағыңнан бауыздап,
Көңіліңді сенің табайын».
Шыдай алмай бұл сөзге,
Қаһарға мініп Қараман
Жын ұрғандай жұлқынды,
«Әумин» деп қалмақтар,
Күрзисін алып қолына,
Ұрайын деп ұмтылды.
Қамбар айтты патшаға:
«Сұр бүркіттей түйіліп,
Ширатасын мұртыңды.
Қайда дұшпан көрінсе
Жүресін беріп сыртыңды.
Мықты болсаң жеке кел,
Қорлама ана қырқыңды.
Сен залымды өлтіріп,
Мен сұрайын жұртыңды».
Суырып алып алмасын
Сол сөзді айтып ер Қамбар,
«Жекпе-жек» — деп ұмтылды.
Жекеленген дұшпанға
Ақ түйғындай күнтіды.
Қыз Назымға таласып,
Екі батыр соғысты.
Бұлт шайнап, мұз бүркіп,
Үркер мен айдай тоғысты.
Әзімбайдың аулынан
Қалмақтар қылған қонысты.
Қараман дәу мен Қамбар бек
Қарсыласып қылыш шабысты.
Ақ найзалар айқасып,

Нар бурадай алысты.
Шанышканына шыдамай
Астындағы Кұлбадам *
Шөге жата қалысты.
Қалмақтың ханы Қараман
Сол жағынан құлады,
Артындағы әскері
Қолынан берді намысты.
Арыстан туған Камбар бек
Аш бөрідей жалақтап,
Аралады қосынды.
Ақылынан айрылып,
Қалмақтар жаман шошынды.
Ортасынан әсекрдің
Қызыл қан ағып жосылды.
Керейұлы Қелмембет,
Бір бәлеге тосылды.
Айқайын салып Алшыораз
Бүйірінен қосылды.
Сол уақытта ер Қамбар
Аямады жеткенін,
Найзаменен піседі.
«Әкежан» деп қалмақтар
Бенде боп қолға түседі.
Түртіп өтіп кеткені
Тақиядай ұшады.
Екпініне шыдамай
Атының жалын құшады.
Өшігіп қалған ноғайлы
Қоймайтынға ұсады.
Қаласына жеткізбей,

* К. Амангельдинде «Астарында тұлпарлар» делінген.

Көбісін кырып қалмақтың,
Қайратты туған ер Қамбар
Шығарды іштен құсаны.

Қалмақты кырып-жойды, қанын шашып,
Дұшпанды мен-менсінген қойды басып.
Ауылына Әзімбайдың келді қайтып,
Тасқында * дариядай көңілі тасып.
Дем алып ақ ордада отыр еді —
Үстіне Назым кірді амандасып.
Қамбарға Назым айтты: «Жаным құрбан!
Көзіме көрінбейді сіздей бір жан.
Шығар деп арыстаным ойлап едім,
Майданның ортасында жауды қырған **
Туғызып сіздей сұлтан ноғайлыдан,
Құдайдан айналайын батыр қылған».
Отырды сонда Қамбар бек шаттанып;
Ашықлық жүрегінде оттай жанып,
Назымның құдай жайтан жеңгелері,
Көтеріп бір дастархан келді алып.
Неше жыл Назым жүрді жылай-жылай,
Қамбардың күйігінен кешіп ылай:
Адамы көңілінедгі болып душар,
Жеткізді мұратына патша, құдай.
Бастағы халыққа айтқан уағадамен,
Әзімбай тойын берді қырық күн ұдай.
Қамбарды Әзімбайдың көңілі сүйді
Қатарлап қазынаның бәрін жиды.
Күмістен керегесі, уығы алтын
Оңаша, сегіз қанат тікті үйді.

* Қ. Амангельдиннен, бұрынғысы «мысалы».

** Амангельдиннен, бұрынғысы «Шолан ұрған».

Кедейдің жалғыз атты заманы, деп
Дұшпанның даладағы іші күйді.
Той тарқап кеткеннен соң, қарты болып,
Отырып Мұқыш молда неке қиды.
Назымды жеңгелері отауға сап,
Қолына ер Қамбардың малы тиді.
Сұлудың қылығы бар неше түрлі,
Қолына лағыл, яхот, тақты дүрді.*
Барша жан форымына қайран қалды...
Қойдай қып қасқыр қуған бүріктіріп,
Дұшпанды ажыраттың қамап тұрған...
Көргендей жәннеттегі мысал хорды,
Көтеріп гауһар тастан подносын,
Алдында қыз-келіншек шұбап жүрді.
Астында неше қабат палас-төсек,
Асырып өз теңінен дәурен сүрді.
Тағдырда жазған екен хақ тағала,
Қосылып екі асыл зат ойнап күлді.

Қызына берді жасауға
Төрт түліктен көп малды,
Әзімбайдың бұл қызы —
Ноғайлының болды алды.
Қырық қашырға қазна артып,
Жүз елу берді ақ жамбы.
Көзінен Әзімбайдың жасы ағып,
Жылайды қасіретін жұртқа шағып,
«Алты ұлымның кенжесі жалғыз қызым,
Өсірген тәрбиятпен ** бағып-қағып».

* Лағыл — рубин, яхот — яхонт, дүр — янтарь.

** Тәрбият — жақсы-тәлім тәрбие беріп деген мағынада.

Қалды ауыл қаранғы боп ай батқандай,
 Зарығып күйінбессін бұған неғып?
 Жайкалып қызғалдақтай шықты көші
 Алтыннан неше түрлі қонырау тағып.
 Түрлентіп жердің жүзін шұғыладай,
 Назымды Камбар мырза қасына алып.
 Жақсы адам қайда жүрсе қор болмайды
 Шексе де жол бейнетін ашып-арып.
 Қуантып ағайын мен ата-анасын,
 Үйіне аман-есен түсті барып,
 Әрқашан пананызда сактай көр деп.
 Аллаға шүкір айтты міскін ғарып.
 Ерлікпен жеңді Камбар оңды-солды,
 Дүниеге кедейлердің көңілі толды.
 Зәредей жүрегінде қайғысы жоқ,
 Тілегі баршасының қабыл болды.
 Осындай Назым менен өтті Камбар,
 Білімді, ақылы көп бұл сөзді аңғар.
 Әуелі айтқан, екінші тыңдағандар,
 Жетіссін мұрадына барша жандар.

Дүниеге келіп кетті не асыл зат,
 Жаманнан дат, жақсыдан қалады ат,
 Бір дұға оқыңыздар, аруағына,
 Камбардың болып жатсын көңілі шат,
 Аяғы бұл дастанның болды тәмәм,
 Келмейді көп айтуға менің шамам.
 Құдая, жақсыларға хұзур * болғай,
 Осынша бейнетпенен болды тәмәм.

* Хұзур — тыныштық, рақатшылық.

Қозы Көрпеш — Баян сұлу

Кемел ақын келтірер сөздің түрін,
 Оған да заман өткен бір ықылым.*
 Кешегі ол бір қатар заманында,
 Өтіпті екі байың бізден бұрын.

Солар да бізден бұрын өткен жандар,
 Сап ** қасқа, өншен манап сөзді аңдандар.
 Қалыпсыз Қарабайдай бай өтіпті,
 Тоқсан мың, тәңір алса да, жылқысы бар.

Солар да бай болыпты, дүние бок,
 Өзіне құдай берген нәубеті көп.

* Ықылым — ғасыр деген сияқты ұзақ дәурен өлшеуі.

** Сап (саф) — таза.

Токсан мың жылқы айдаған бай болса да,
Үйінде сілкіп киер киімі жоқ.

Сыбанбай, Жанак, Бекбау, айтады екен,
Оның тегін кім десен, «түрікпен» деп,
Құдайым артық дәулет мал берген көп,
.....*
Нәсілін Сарыбайдың айтады екен:

«Қырық байы Орманбеттің біреуі» деп.
Елі-жұрты көре алмай малы көп деп,
Елімен өкпелесіп жөнеледі,
Жұртының өсек қылған сөзін кектеп.

Ағайын біреу жүрмес бұған еріп,
Өкпелеп, өз жұртынан кетті жеріп...
...Құданың берген малын көпсінген соң,
Жөнелді Қарекен де ыза көріп.

Сарекен де ыза боп жүре берді,
Елі ақмақ қой жіберген мұндай ерді.
Токтамай күн-түн қатып ұдай көшіп,
Балталы, бағаналы елге кепті.

Келгенін Балталыға халық көрді;
Сән тұрманы өзгеден артық еді.
Жүз кісі Тайлақ би мен ел кеп еді,
Қарабай тоқсан мыңнан түк бермеді.

Елден шыққан білімсіз ант екен деп,
Ел-жұрты Қарабайға өкпеледі.

* Осы жолдың дәл қалай екені ұғылмады.

Койшының сыбағасын тоғыз қылып,
Сарекен сый-сыйпатпен жөнелтті енді.

Жақсының шарапаты санға тиіп,
Сарыбайға бір тайпы ел билетеді.
Жыылған жамағат көп кеңеседі,
Мұнан бұрын патшалы емес еді,
«Сарыбай тек жаралған жан емес»,— деп,
«Падиша» қоямыз деп «е» деседі.

Екі бай Балталыға бірдей келді,
Қарабай ол не қылсын дүйім елді.
Токсан мыңы көзіне мол көрінбей,
Ан аулай ерте тұрып жөнеледі.

Не Шыңғыстай, болмаса, не Қалбадай,
Не Мыржықтай аңы көп бір тау еді.
Қақ жарып хан Қарекен келе жатса,
Алдынан буаз марал кез келеді.

Қылт етті де жөнелді, белден асып,
Қарбан-құрбан етті де қалды сасып,
Көзінің жасын сүртіп қарағанша,
Адасып қалды аңнан, жаза басып.

Қылығы сол күнінде жаннан епті,
Сол шағында тентіреп аңға кепті.
Қап, бәлем, ертен түсте атамын!» — деп.
Қаңтарып ақ қайыңды жата кетті.

Оған да артық дәулет тәңрім берді,
Қазақтан Сарыбай да артық еді.

Ерте тұрып пандатын * үйінде оқып,
Сарыбай да сахардан аңға келді.
Қалың тауды қақ жарып келе жатса,
Ат қаңтарған бір жанды көзі көрді.

Сарекен ат көрген соң жетіп келді,
Көреді түзде жүріп талай керде.
— Жатырсын түске шейін ат қаңтарып,
Үмітсіз дүниеден кімсің? — депті.

— Көңілімді мың мен санға баламаймын,
Бенденің ілігіне жарамаймын.
Келгенше сексен үшке сүйері жоқ,
Үмітсіз дүниеден Қарабаймын!..

— Қареке-ау, олай деме, тәңір білер.
Құлының жылағанын әлі де көрер.
Дәулет пенен перзенттің кештігі жоқ,
Құдайым әлде болса бізге берер.

— Тәңірімнің қолынан келмей жүр ме?
Тілегін бәнделердің бермей жүр ме?
Келіппін сексен үшке мәлден өтіп,
Берсе көзі алланың көрмей жүр ме?

— Қареке-ау, бұрын сені танымаймын,
Алланың мен ісіне налымаймын.
Жетпіс беске келгенше сүйері жоқ,
Қу бас шал мен де өзіндей Сарыбаймын.

— Е, балам, бала сүймей болыпсың зар,
Бала сүйсең, жалғанда көңілің тынар.
Жасы бар сексен үште мені айт, балам,
Әлде болса алдында тілеуің бар.

* П а н д а т — таң намазы.

— Қарекем ойлап тұрсам шынымен ер,
Кез қылған екеумізді паруардігер.*
Сегіз жас-ақ үлкенсің байқап тұрсам,
Сексен үш, жетпіс бес пен қарайлас жер.

— Екеуміз де шырағым, жасқа жеттік,
Дүниеден перзент сүймей арманда өттік.
Ендеше ит айдаған бай екенбіз.
Кел, дос болсақ, қайтеді қияметтік?!

Ауыр, дәулет беріпті алла несіп,
Аузынан уағдамен серт берісіп.
Екеуі жапан түзде бек сөйлесіп,
Дос болды ақыреттік, құдай десіп.

— «Алланың әміріне көңселік,
Көздің қыры түскенін көріселік,
Ұл туар да, қыз туар заман болса,
Уағыдамен қалыңсыз беріселік».

— Отырған хан Сарыбай мені көрші,
«Шал қартайған Қарабай досым», — деші.
Бір марал кеше кетті ыза қылып,
Кез қылса, соны маған атып берші!

Кез қылды жапан түзде мені саған,
Түскен жоқ жасым жетіп, көзге таған.**

— Кез келген бұйрықты аңды жібермейді,
Мылтығым алты қарыс көрсет маған!

— Шырағым, ойлап тұрсам, өзін кеңсің,
Біреудің білмегенін білгізесің.

* П а р у а р д і г е р (паруардигар) — құдай, тәңір.
** Т а ғ а н — көзге таған түсу, ақау түсу, әлсіреу мағнасында.

Алдыңдағы түбекте жатыр марал,
Байқа, балам, бойынды шалдырмайсын.

— Үйіңе құдай ондап Қыдыр конар,
Бір достым бек сөйлескен сендей болар.
Бұл марал буаз екен тіпті атпаймын.
Келінің екі қабат, кесел болар.

— Саған айтпай сөзімді кімге айтайын,
Ұялмай үйге қайтіп бос қайтайын.
Өлсем де, атып берші, бір тояйын.
Мағшардағы күнәсін мен тартайын!

— Мен тұрмын бұл сөзіңді сынай алмай,
Маралға қызығасын тілімді алмай.
Тағы да бір бұйрықты аң кез келмей ме?
Атуға қорқып тұрмын қолым бармай.

— А балам, айтқан сөзге жетпедің бе?
Дүниеден перзент сүймей кеткенің бе?
Кез келген сен аяйсын бұйрықты аңды.
Шыныменен достықтан кеткенің бе?

Бейілін Қарабайдың құдай алды,
Қынжылып мылтығына оғын салды.
Маралды бетіне алып тарс қойғанда,
Кідірмей сол орманда құлап қалды.

Қасында Сарыбайға қарамайды,
Қарбаң-құрбаң маралға жетіп барды.
Адамнан ақмақ туған хан Қарекен,
Маралдың жаны шықпай ішін жарды.

Ойласаң, Қарабайдың өзі мықты,
Сарекен қорқып, атпай көп ұйлықты.

Пышағы сонда ішіне жазым тиіп,
Ішінен егіз қодығы * мәңіреп шықты.

«Қазаққа алты санды бірдеймін» — деп,
«Бенденің еш ақылын білмеймін» — деп.
Қодығын тыпырлатып бауыздайды.
«Сілікпелеп ** үйге апарып бір жеймін» деп.

Бейілін Қарабайдың құдай алып,
Кәпірдің мінезіне жан таң қалып.
Қан болып сақал-мұрты қайтып келді,
Өзі атқандай мақтанып саңлауланып.

— Отырсың не себепті жолды көрмей,
Қойып па тілегімді тәңірім бермей:
Кез келген бұйрықты аңды атып едің,
Бұл жұртта неге отырсың маған келмей?

— Қареке-ау, бай екенсің сөзің шалыс,
Екеуміз жапан түзде болдық таныс.
Орнымнан үш ұмтылып тұра алмадым,
Мылтығым тиді маған алты қарыс!

— Қалыпты бұрынғыдан бізге санат,
Сөзімді тентек болсам, жұртқа сынат.
Алланың ақ бұйрығы маған жетті,
Басымды кешіктірмей оңға қарат!

— Әуелі біз жолықтық есен-аман,
Түсірдің осы жерде ақыр заман.

* Қодық — арқар, маралдың лағы.

** Сілікпе — жас төлдің етін ас қып жеу.

Қоймадын «бір маралды атып бер»,— деп,
Мұнша қатты сөз айттың маған жаман.

— Жүзімді көремісің, көрмеймісің?
Сөзіме еремісің, ермеймісің?
Ант айтып, ақыреттік құда болдың,
Қыз туса беремісің, бермеймісің?

— Қыртысым сүймегенге шөл арықпын.
Өзім деген кісіге тас бұлақпын.
Уағыдаға қылап қылман не қыласың,
Күн болса, оңай атты берер-ақпын!

— Қареке-ау, маған ажал уақты жетті,
«Ағасың, жасың үлкен құлдық» депті.
Аузынан бір-екі ауыз арыз айтып.
Сарекен күні жетіп өліп кетті.

Тұрмайды сол Қарабай нетке жетіп,
Сөйлескен құдайшылық естен кетіп.
Маралды егіз лақпен теңдеп алып,
Халқына жөнеледі өлендетіп.

Тұрады сол Қарекен өнер бастап,
Кәпірді көрген адам тұрмас қостап.
Маралды егіз қодығымен теңдеп алып,
Достысын бек сөйлескен кетті тастап.

Қарабай бұл мінезді сән көреді,
Нәлетті өзі ақмақ кім көреді?
Шырыштан * төмен жылжып келе жатса,
Алдынан будақ-будақ шаң келеді.

* Шырыш — шырыш ағашының тоғайы.

Сарыбай өзі мерген маралды атқан,
Маралға ит Қарабай дінін сатқан.

Ханымы Сарыбайдың буаз екен,
Үйінде аман-есен бір ұл тапқан.
Сүйінші Сарыбайдан сұраймын деп,
Сол елдің адамы екен келе жатқан.

— Қареке-ау, жапан түзде сізді көрдік,
Сарыбайдың қызметкер адамы едік.
Ханымы Сарыбайдың бір ұл тапты,
Көрдін бе жапан түзде сәлем бердік?

— Мынау қалай сорлы еді өзі не еткен,
Өз ойымен қылғанын нәмәрт еткен.
Не етесің босқа сұрап Сарыбайды,
Сұрасаң, Сарыбайды мәрғау кеткен.

— Бай еді мынау қалай сөзі надан,
Өтерін дүниенің байқамаған.
Мәрғауың неше күндік, неше түндік,
Ұшырсам, қос-қос атпен қашан барам?..

— Ертіс басы қара дін * жерге кетті,
Бейне теңіз дейтұғын көлге кетті.
Бес жүз киік соқтығып соны қуып,
Жолы қиын бетпақтай шөлге кетті...

Сол иттің не қылса да, қайраты мол,
Өз ақылы өзіне болады жол.
Амалы жоқ, алысқа айдаған соң,
Адамы дел-сал болып қайтқаны сол.

* Бұл өзі жанғақ болса керек, дәлі не екені ұғынылмады.

Ақылмен алдадым деп мәз болады,
Халқына қадам басып жөнеледі.
Ханымы Қарабайдың қыз тауыпты,
Жол тосқан сақау қатын кез келеді.

— Іздеп едік, қайнаға-ау, кез келесіз.
Айпарадай ақ жүзім, сіз көресіз.
Қайнаға-ау, көріпсіз бір перзентті
Сүйіншіге, қайнаға-ау, не бересіз?

— Жаман сөзді естісем ішім күйер,
Жақсы сөзді естісем, денем сүйер,
Былылдама, сақауым к...қыс,
Сегіз өрме бұзау тіс қамшым тиер!

— Біреу жарлы, біреу бай білмейсіз бе?
Айдай болған ақ жүзім көрмейсіз бе?
Қартайғанда, көріпсіз бір перзентті,
Шыныменен бір шапан бермейсіз бе?

Хан Қарекен келеді күн-түн қатып,
Егіз лақ маралды қабат атып.
Сегіз өрме бұзау тіс қамшысы бар,
Сақауынды кетеді бартылдатып.

Жымдай болып сол сақау жорғалайды,
Бастың қаны қойнына сорғалайды.
Жар бойында бар екен жарты лашық,
Қашып барып сақауың қорғалайды.

— Сегіз жылда сексен мың сегіз сарай,
Жегі атамнан бақ берген аллатағала-ай.
Өз тіліннен сақауым, жаза тарттың,
Дәл ененді ұрайын, мұның қалай?!

— Япыр-ай, ибаратың көпке тисін,
Қіна аудармай сабайсын, жаның күйсін.
Қуанышқа сұрасам, қамшы беріп,
Ұлы-қызың Қодардан қорлық көрсін!

Қарекен одан өтіп үйге салды;
Егіз лақ маралды теңдеп алды.
Бейілі Қарабайдың сондай кеңіп,
Бір сарттан жиырма шапан алды.

Молдалар шұбар ала хат оқиды,
Өлім шыққан үйіне жата оқиды.
— Менің құдам Сарыбай далада өлді,—
Деді де тоқсан саба толтырғызды.

— Тұра тұр, енді жұртым, мен желейін.
Ауылын сол құдамның мен көрейін.
Нарынды сабаңменен тоқтата тұр,
Әуелі салт барып бір келейін...

Тұрады сол Қарабай өнер бастап,
Кәпірді көрген адам тұрмас қостап.
Тантық шал иесіз үйге кіріп келді,
Белдеуге Бақа айғырды іле тастап.

Елінде қырық мың шалқар байдай болып,
Қос жорға, жылқы ішінде тайдай болып.
Ақмақ шал иесіз үйге кіріп келсе,
Жөргекте Қозы жатыр айдай болып.

Ақмақ шал ақылы жоқ жаман састы,
Қозыдан қорқып итті қара басты.
— «Мені жұтар жалмауыз туыпты!» деп,
Тантық шал Бақа айғырға міне қашты.